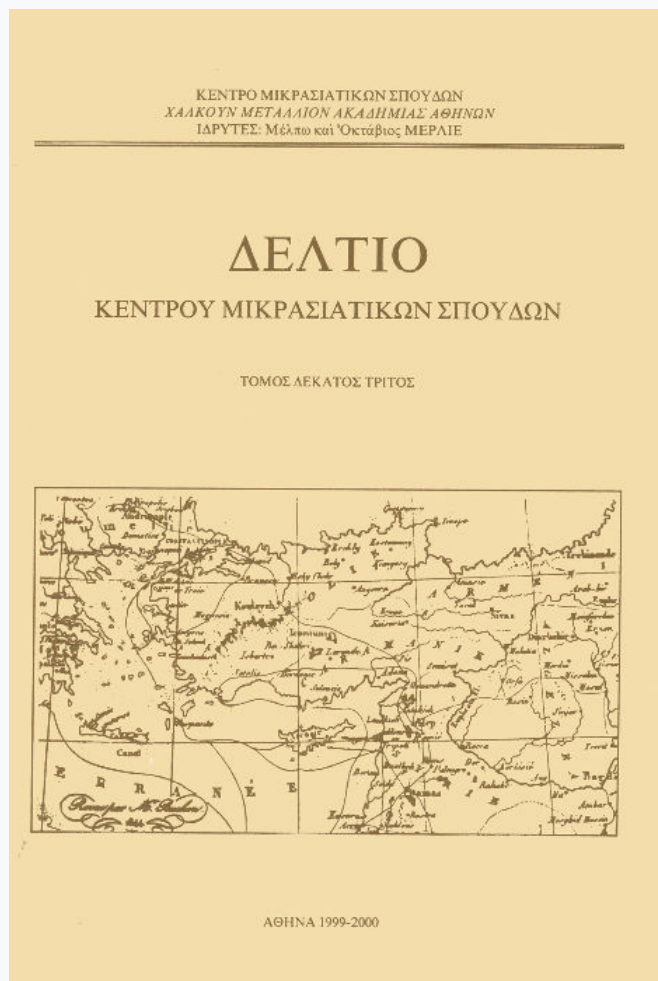


Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 13 (1999)



Αρχείο Έλλης Παπαδημητρίου

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: [10.12681/deltiokms.149](https://doi.org/10.12681/deltiokms.149)

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (1999). Αρχείο Έλλης Παπαδημητρίου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13, 269–338.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.149>

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Μικρός Όδηγός Πλεύσης

Οί αρχαικές συλλογές του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών εμπλουτίστηκαν πρόσφατα με τὰ κατάλοιπα τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, ἀπὸ μιὰν εὐγενική χειρονομία, μιὰ δωρεά¹. Οὐσιαστικά πρόκειται γιὰ ἐπαναπατρισμό καὶ ὄχι γιὰ συνήθη κατάθεση ὑλικοῦ σὲ ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα, ἀνεξάρτητα ἂν ὁ συγκεκριμένος φορέας δικαιοματικά λειτούργησε ὡς ἀρμόδιος ἀποδέκτης.

Ἡ Παπαδημητρίου ἀνήκει στὸν ἐκτὸς συνόρων ἑλληνισμό. Γεννιέται τὸ 1906 στὴ Σμύρνη ἀπὸ σοὶ εὐπορο. Οἱ ἰσχυροὶ δεσμοὶ μὲ ὅ,τι συγροτεῖ τὸν ἄμεσο περίγυρό της – μὲ τὴν οἰκογένεια, τὴ γῆ, τοὺς ἀνθρώπους – τὴν προσανατολίζουν στὶς θετικὰς ἐπιστῆμες, εἰδικὰ στὴ γεωποινική. Σκοπεύει, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ νέας τεχνογνωσίας στὰ πατρογονικά κτήματα, νὰ συντελέσει στὴ βελτίωση τῆς ἔγχειας περιουσίας.

Ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴ Δύση: ἡ ἀπόφασή της γιὰ σπουδὰς στὴν

1. Ἡ κυρία Ἑλένη Μολφέση, ὑπεύθυνη τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου Νεο-ελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ ΕΙΕ, δωρίζει τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1997 στοὺς ΚΜΣ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου. Τὰ χαρτιὰ τῆς τὰ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ἡ ἴδια ἢ ποιήτρια – ἀπὸ γνωριμία προσωπική. Αὐτὰ ὡς πρὸς τὴν προέλευση τοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὅποιο ἀντιπροσωπεύει ἓνα μόνον τμῆμα τοῦ ἔργου της καὶ τὸ ὅποιο, ἀφοῦ ταξινομήθηκε, ἔλαβε τὴν τελικὴ μορφή τῶν δέκα ἀρχεδιακῶν φακέλων, ὅπως περιγράφονται στὸν Κατάλογο. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν κυρία Μολφέση γιὰ τὴ συμβολή της.

εὐρωπαϊκή ἡπειρο σηματοδοτεῖ καὶ τὴν πρώτη ἐκούσια ἔξοδό της ἐκτὸς ἐστίας – τὴν πρώτη εἰρηνική φυγὴ στὴ ζωὴ της σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες ἀποδημίες ποὺ ἔπονται. Ἡ ἀνάγκη γιὰ παρακολούθηση μιᾶς σχολῆς πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου τὴ φέρνει στὴν Ἀγγλία, ὅπου θὰ παραμείνει ὡς τὴν ἀποφοίτησή της. Ὅμως στὰ 1922, τὸ δραματικὸ ἱστορικὸ γεγονὸς τῆς Καταστροφῆς θὰ σημάνει καὶ γιὰ κείνην τὴ ματαίωση τῶν νεανικῶν σχεδίων της. Ἡ ὀλοσχερὴς ἀπώλεια τῶν μικρασιατικῶν ἐδαφῶν καθιστᾷ τὴν ἐπιμελὴ της μαθητεία στὴ γεωπονικὴ ἐπιστήμη γνώση περιττή.

Ἡ ἐγκατάστασή της στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ πρόσφυγα ὁροθετεῖ τὴ δεύτερη, ἀκούσια καὶ διόλου εἰρηνικὴ ἔξοδο ἀπὸ τὰ πάτρια ἐδάφη. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἕναν τόπο στὸν ἄλλον δηλώνει –ἀνάμεσα στὰ ἄλλα– καὶ τὴν ὀριστικὴ τομὴ ἀπὸ τὸ παλαιὸ σὲ ἓνα νέο καθεστῶς ζωῆς.

Μὲ τὴν ὕψιμη ιδιότητα τῆς ἐκπατρισμένης θὰ συνδράμει τὸ ἔργο τῆς περιθαλψῆς καὶ ἀποκατάστασης τῶν ξεριζωμένων πληθυσμῶν – θὰ βρεθεῖ στὴν πρώτη γραμμῇ. Ἡ εἰκόνα της ἐμφανίζει ἀντινομίες: Μικρασιάτισσα ἀλλὰ δυτικοφερμένη, συναριθμεῖται μὲν τυπικὰ στὴ χορεία τῶν προσφύγων, ἀλλὰ ἀφιερώνει τὶς δυνάμεις της στοὺς ἀνέστιους καὶ πένητες ὁμογενεῖς ἀπὸ θέση κοινωνικῆς ὑπεροχῆς. Ἡ εὐμάρεια τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος τῶν γαιοκτημόνων τραπεζιτῶν καὶ ἐμπόρων, μέσα στὸ ὁποῖο ἔζησε τὶς πρώτες δυὸ δεκαετίες τῆς ζωῆς της, τὴ συνοδεύει σὲ κάποιον βαθμὸ καὶ στὴν πρώτη μετὰ τὴν Καταστροφὴ περίοδο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλω νὰ κάνω μιὰ παρατήρηση. Ἐνῶ ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ, ἡ ὕστερη μεταπολεμικὴ λογοτεχνικὴ δραστηριότητά της τὴν καθιέρωσε στὸν χῶρο τῶν γραμμάτων ὡς συγγραφέα καὶ ποιήτρια, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τόσο ἡ στράτευση της στὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) κατὰ τὸν Μεσοπόλεμο ὅσο καὶ ἡ ἐνεργὴ συμβολὴ της στὴν ἔρευνα καὶ ἀποθησαύριση τῆς προσφυγικῆς κληρονομιάς, τὰ ἴδια χρόνια, δὲν ἀποτιμῆθηκαν στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις. Μιὰ πτυχὴ τῆς σχέσης ποὺ ἀνέπτυξε ἡ Ἑλλή Παπαδημητρίου μὲ τὴ μικρασιατικὴ καταγωγὴ της, ὅταν πιά βρισκόταν ἐκτὸς τοῦ γενέθλιου τόπου, συνιστᾷ ἡ μέριμνα γιὰ τὴ διάσωση τῶν τεχνῶν καὶ τεχνικῶν ποὺ κόμιζαν οἱ πρόσφυγες ὡς φορεῖς πολιτισμοῦ. Θεσμικά, τὸ ἐνδιαφέρον της αὐτὸ θὰ διοχετευθεῖ στὴν ἀνώνυμο ἐταιρία «Ἑλληνικὲς

Τέχνες» όπου κατείχε διευθυντική θέση στη δεκαετία του 1930².

Ἄλλη πτυχή τῆς σχέσης της με τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς στάθηκε ἡ συνεργασία της με τὸ Ἰδρυμα Μερλιέ. Ἀνῆκε καὶ ἐκείνη στὰ ἐπίλεκτα στελέχη ποὺ ὀρίζαν τὴν εὐρεῖα περιοχὴ ἐνὸς μαγνητικοῦ πεδίου: ἡ Μέλπω καὶ ὁ Ὀκτάβιος Μερλιέ, ὄντας στὸ κέντρο, ἀσκοῦσαν μιὰ ἐλκτική δύναμη ἱκανὴ νὰ συσπειρώνει ἄξιους συνεργάτες πάνω ἀπὸ μισὸν αἰῶνα. Ὑπάρχουν τεκμήρια γιὰ τὸ ὅτι δούλεψε ἐξαρχῆς, στὴν πρὸ τοῦ 1930 πρώιμη μουσικολογικὴ περίοδο, στὸ πλᾶι τῶν θεμελιωτῶν τοῦ Μουσικοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου. Ὡς συλλογέας ὑλικοῦ προφορικῆς παράδοσης, γιὰ κάποιο διάστημα, ἀπαθανατίζει τὶς ἀτομικὲς ἀφηγήσεις – πρόσωπο με πρόσωπο με τοὺς πρόσφυγες στοὺς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς λεκανοπεδίου συνοικισμοῦς³.

I

Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἦταν τὸ πρόπλασμα. Εἶχε ἤδη στὸ ἐνεργητικὸ της τριάντα χρόνια συναπτὰ ἐρευνητικῆς ἐμπειρίας, ὅταν, στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, διατυπώνει ἓνα αἶτημα αὐτονόμησης τῆς δουλειᾶς της – σημάδι, ἴσως, ὅτι ἔχει ὠριμάσει μιὰ τάση χειραφέτησης ἀπὸ τὴν κάθε λογῆς πνευματικὴ κηδεμονία τοῦ περίγυρου. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἡ Ἑλλήν χαράζει δικὴ της δρόμο: συλλαμβάνει τὴν ἰδέα –καὶ τὴν ἀναγκαιότητα– μιᾶς ἐκδοσης ποὺ θὰ βασίζεται σὲ παράθεση μαρ-

2. Τὸ Ἀρχεῖο ἔχει κατατεθεῖ μεταπολεμικὰ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Διαφωτιστικὸ δοκίμιο γιὰ τὶς Ἑλληνικὲς Τέχνες χρωστᾶμε στὸν Ἀγγελὸ Δεληβορριᾶ, «Ἡ ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος ὡς νοσταλγία μιᾶς ἄλλης πραγματικότητος» στὸ Ὁσεὶ Μύρα, *Γιάννης Τσαρούχης, 1910-1989, Μέριμνα Ἀλεξίου Σαββάκη*, Ἀθήνα 1988, σσ. 59-71. Ἀναδημοσιεύει τμῆμα τοῦ καταστατικοῦ τῆς ἐταιρίας, ὅπου ὀρίζονται οἱ σκοποὶ της (σ. 66). Ἐπίσης, σὲ ὑπὸ ἐκδοσὴ μελέτῃ γιὰ τὴν ἰδεολογία τοῦ Μεσοπολέμου, εἰδικὸ κεφάλαιο στὶς Ἑλληνικὲς Τέχνες ἀφιερώνει ὁ Εὐγένιος Ματθιόπουλος – τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ γιὰ τὴ βοήθειά του.

3. Ἡ δράση της αὐτὴ συμπίπτει, ὑποθέτω, χρονολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ με τὴν ἐνεργὸ παρουσία της στοὺς καταυλισμοὺς τῆς προσφυγικῆς ἐγκατάστασης στὴ Βόρεια Ἑλλάδα. Στὸ Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ ΚΜΣ ὑπάρχει ἀπόκομμα μιᾶς ἀπόδειξης: «Λεπτομερὲς Λογαριασμὸς ἐξόδων γιὰ προπαρασκευὴ φωνοληψίας. Μαΐου 6 [1930] Εἰς Ἑλλήν Παπαδημητρίου τὰ ὅσα ἐπλήρωσε στὴ Θεσσαλονικὴ τὸν Πόντιο τραγουδιστὴ Σταῦρο δρχ. 400».

τυριῶν. Ἡ καινοτομία τοῦ ἐγχειρήματός της ἔγκειται στήν ἀνατροπή ἐνὸς ἐδραιωμένου κανόνα καὶ σὲ μιὰ νέα στάση ἀπέναντι στὰ τεκμήρια προφορικῆς ἱστορίας. Δὲν υἱοθετεῖ τὴν πεπατημένη, γεωγραφικὴ, κατὰ ἐπαρχίες, ἐπιστημονικὴ μέθοδο τῶν Μερλιέ, ἀλλὰ διαφοροποιεῖται τοποθετώντας γιὰ πρώτη φορὰ τὶς ψηφίδες τοῦ ὑλικοῦ στὸν ἄξονα τοῦ χρόνου. Ἡ νέα διάταξη καταργεῖ τὴν ἀχρονικὴ δομὴ καὶ προβάλλει τὸν ἀνθρώπινο λόγο μέσα στὴν ἱστορία: Προσφυγιά, Κατοχή, Ἐμφύλιος. Ἐκδίδει λοιπόν, στὰ 1962, αὐτοτελῶς καὶ ἐξωθεσμικά, δηλαδὴ στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Θεμέλιο, τὸ πρῶτο μέρος τῆς τριλογίας *Ὁ Κοινὸς Λόγος*. Τὸ τιτλοφορεῖ *Ἀκοῦμε τὴν φωνή σου πατρίδα*.

Θὰ διατύπωνα ἐδῶ μιὰ ὑπόθεση ἐργασίας. Πιστεύω ὅτι δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ αἰτιακὴ σχέση τοῦ *Κοινοῦ Λόγου*, τοῦ σημαντικότερου δημιουργήματός της, μὲ τὴν ἐπὶ χρόνια (οἶονεὶ ἐπαγγελματικὴ) θητεία της στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Δὲν ἔχει ἀποκατασταθεῖ ὡς τώρα ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στὶς δύο λειτουργίες/ὑψεις: ἀνάμεσα στὸ «δημόσιο» πρόσωπο ποὺ ὀργανώνει καὶ ἐκδίδει τὰ ἀφηγήματα τοῦ *Κοινοῦ Λόγου* καὶ στὸ ἄλλο, τὸ «ἄγνωστο»: ἐκεῖνο ποὺ παρακολουθεῖ, γιὰ δεκαετίες, τὴν τροφοδοσίᾳ τοῦ Ἀρχείου Προφορικῆς Παράδοσης μὲ μαρτυρίες προσφυγικῆς μνήμης καὶ ποὺ ἀσκειῖται («μὲ καιρὸ καὶ μὲ κόπο» στὴν πρόσληψή τῆς ἀνθρώπινης λαλιάς. Ἡ γένεση τῆς τριλογίας στηρίχθηκε στὴ μακροχρόνια ἐπιτόπια ἔρευνα ποὺ πραγματοποιήθηκε –μὲ χαρτὶ καὶ μολύβι– στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγκεκριμένου ἐπιστημονικοῦ ἰδρύματος. Μάλιστα, θὰ ὑποστήριζα ὅτι τὸ ὑλικὸ ποὺ περιέχεται στὸν *Κοινὸ Λόγο* συνιστᾷ ἀκριβῶς τὴν ἀθέατη καὶ ἀπαγορευμένη ὕψη τῶν προφορικῶν ἀφηγήσεων ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς Μέλπως Μερλιέ. Πρόκειται γιὰ τὶς μαρτυρίες ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες ὁ ἐρευνητικὸς φορέας ἀδυνατοῦσε, τότε, ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ συμπεριλάβει στὶς ἀρχειακὲς συλλογές του καὶ ἰδίως στὰ ὑπὸ ἐκτύπωση δημοσιεύματά του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὶς ἔκρινε ὀβελιστέες.

Ἔτσι, λοιπόν, ἡ Παπαδημητρίου ἐπωμίζεται ἐξ ὀλοκλήρου τὸ βάρος καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ἐκδοτικῆς πράξης. Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ἀπουσιάζει σὲ ὅλη αὐτὴν τὴν ἐκδοτικὴ ἀπόπειρα – οὐδεμία ἐντυπὴ μνεῖα τοῦ ὀνόματός του. Τὰ αἴτια δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν κεκτημένη του ἐνδοστρέφεια, ἀλλὰ νὰ ἀναζητηθοῦν ἐξαγενῶς στὸν κοι-

νωνικό χώρο και στις επικρατούσες μετεμφυλιακές πολιτικές συνθήκες. Με την κυκλοφορία του βιβλίου και τη δημοσιοποίηση των ατομικών περιπτώσεων ή Παπαδημητρίου σπάζει το φράγμα της σιωπής. Φέρνει στο προσκήνιο «τα ἄφωνα πρόσωπα της Ιστορίας»⁴, και με αυτόν τον τρόπο διασώζει μνημές μιᾶς ἀφήγησης, μέγα μέρος της οποίας ήταν ἀκατάγραφο. Ἀποσπᾶ ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ ιδιωτικοῦ βιώματα ποὺ ἐλάνθαναν στὸ σκοτάδι. Καθιστᾷ σταδιακὰ δυνητικούς κοινωνοὺς τῶν μαρτυριῶν ὅχι πλέον τοὺς εὐάριθμους μελετητές στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἐργαστηρίου, ἀλλὰ στρέφεται στὸ εὐρύτερο συλλογικὸ σῶμα.

Προσφυγιά, Κατοχή, Ἐμφύλιος: ἡ διεύρυνση τοῦ ὕλικου στὸν χρόνο αἶρει τὴν τάση τῆς σπασμωδικῆς ἀναγωγῆς στὸ μερικό, στὸ ἐκᾶστοτε. Με τὴν τριμερῆ περιοδολόγηση δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ διαφορετικὴ πρόσληψη τῆς «μικρασιατικῆς περίπτωσης». Ἡ ἴδια ἢ ἔνταξή της στὸν κορμὸ τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας συνεπάγεται καὶ νέες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις στὸ πλαίσιο μιᾶς μεγαλύτερης διάρκειας.

Ἐπαναπατρισμός. Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅχι ἀπλᾶ ὁ περιβάλλων ἐργασιακὸς χώρος ἀλλὰ ἡ κοιτίδα. Τὰ σημεῖα ἐκκίνησης, οἱ μεθοδολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀπαρτίωση τοῦ ἔργου της, κάποιες ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς ἀφετηρίες ποὺ γονιμοποίησαν τὴ σκέψη καὶ τὴν ἱστορικὴ εὐαισθησία τῆς δημιουργοῦ –πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ στροφὴ στὴν προφορικὴ ἔκφραση, στὸν κοινὸ λόγο– κατὰγονται ἀπὸ αὐτὸν ἐδῶ τὸν χώρο. Ἡ συμβολή της στὸ Ἰδρυμα κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρωτογενοῦς συσσώρευσης τῶν μαρτυριῶν ἀπέδωσε καρπούς. Ἄν δὲν προϋπῆρχε ὁ γενάρχης, δηλαδή ἡ κρίσιμη μάζα ποὺ εἶχε ἀποταμιευθεῖ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς στὸ Ἀρχεῖο Προφορικῆς Παράδοσης, σαρᾶντα χρόνια συναπτά, τότε ἡ μία, ἡ Ἑλλή Παπαδημητρίου, δὲν θὰ εἶχε ἴσως πραγματοποιήσει τὸ ποιοτικὸ ἄλμα μετὰ τὴ σύνθεση τοῦ προδρομικοῦ της βιβλίου.

Ἐνα τέτοιο ἔργο δὲν ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὶς ἀφετηρίες του καὶ μόνο. Ἐκκρεμεῖ νὰ ἐντοπιστοῦν οἱ ὅροι, οἱ ἐσωτερικοὶ χρόνοι παραγωγῆς,

4. Ἡ ἔκφραση χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Σπύρο Ἀσδραχᾶ, «Τεκμήρια τῆς ἐλληνικῆς ἀντίστασης. Δεύτερες ἀναγνώσεις», Ἀρχειοτάξιο, περιοδικὴ ἐκδόση τῶν Ἀρχείων Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας, τχ. 1, Ἀθήνα 1999, σ. 69.

καθώς και οι τρόποι ύποδοχής του. Για παράδειγμα, μεταπολιτευτικά, αναγνώσεις ανιστορικού τύπου συμπλέουν θαυμάσια με τόν έγκαθιδρυμένο, περιρρέοντα, σοσιαλιστικό λαϊκισμό⁵. Αναμφισβήτητα, αυτές καθαυτές οι μαρτυρίες έχουν τη δύναμη να λειτουργούν και αυτότελεως για κάποιους αποδέκτες, ως κείμενο ανεξάρτητο από τὰ εκάστοτε κοινωνικά συμφραζόμενα. Ο Κοινός Λόγος όμως, αν ιδωθεί συνολικά σε σχέση με τις προθέσεις της δημιουργού, με την προϊστορία της γένεσής του και με την ίδια τη χειρονομία κοινοποίησής του, φέρει τὰ σημάδια του καιρού του. Προτείνει, μέσα από τόν λόγο τών άλλων, μιὰ πολιτική άνάγνωση τών ιστορικών έμπειριών της πρόσφατης ιστορίας⁶.

II

Ανατρέχοντας στα περιεχόμενα του Καταλόγου, ο άναγνώστης του Αρχείου διαπιστώνει την πολυμέρεια τών ενδιαφερόντων και ένασχολήσεων της συγγραφέως: τεκμήρια μιὰς ζωής με πλούσιο κίτασμα⁷.

5. Αντιπροσωπευτικό δείγμα τέτοιου τύπου προσέγγισης αποτελεί ή όμιλία της Αγγέλας Κοκκόλα (Θέατρο του Νέου Κόσμου, Φεβρουάριος 1999): «Μια καταγραφή της νεότερης ελληνικής ιστορίας μέσα από τόν άνώνυμο γυναικείο λόγο: ή άθέατη συμβολή της γυναίκας στη σύγχρονη ιστορία. Παρουσίαση του έργου Ο Κοινός Λόγος της Έλλης Παπαδημητρίου». Από μιάν άλλη πολιτική σκοπιά, ό Άλέξανδρος Κοτζιάς —παρά τó γεγονός ότι προκάλεσε την μήνιν της Έλλης— είδε σωστά τις μαρτυρίες έξω από κάθε φολκλορίζουσα έρμηνεία, στην πολιτική και ιστορική τους διάσταση. Βλ. Κατάλογος, φάκελος 4 — Κριτική για τόν Κοινό Λόγο (Η Καθημερινή, 1975). Άλλωστε ή ίδια ή Παπαδημητρίου, όπως προκύπτει από γραφτά της, δέν είχε ποτέ την πρόθεση «να κάνει λαογραφία» με τη χρήση τών μαρτυριών (και τών μαρτύρων). Συνειδητά, μάλιστα, είχε επιλέξει τόν όρο κοινός και όχι λαϊκός λόγος. Βλ. Κοινός Λόγος, Αθήνα 1979 (έντυπο φύλλο, ένθετο).

6. Πρέπει κανείς να δει μέσα σε ένα χρονικό συνεχές την πολιτική διάσταση της έκδοσης. Από στοιχεία που έχουν κατατεθεί στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) διαπιστώνουμε ότι, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, ή Έλλη Παπαδημητρίου, κομματικά ένταγμένη στην ΕΔΑ, σχεδιάζει την έκδοση ενός άλλου, συμπληρωματικού, «Κοινού Λόγου». Την πρώτη ύλη συγκροτούν αυτή τη φορά τὰ γράμματα τών μελλοθανάτων, μαρτυρίες από τούς φυλακισμένους και καταδικασμένους σε θάνατο άγωνιστές της Άριστεράς — έγχείρημα που τελικά δέν πραγματοποιήθηκε. Ευχαριστώ τούς έρευνητές τών ΑΣΚΙ για την πολύτιμη βοήθειά τους.

7. Από τη συσώρευση τών πληροφοριών προέκυψε ένα ποσοτικά σεβαστό άδη-

Τὰ αἷτια δὲν εἶναι μόνον ἐγγενῇ, χαρακτηριστολογικά. Ἡ ποικιλία τροφοδοτεῖται ἀπὸ συνεχῇ ἀνταλλαγῇ τῆς ὕλης μὲ τὸν ἔξω κόσμος. Οἱ ἐπιλογές καὶ συμπεριφορές τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου καθορίζονται ἀπὸ τὶς μεγάλες πολιτικὲς ἀνα-τροπές ποὺ σημάδεψαν τὸν αἰῶνα, ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τῆς διαδρομὴ μέσα στὴν ἱστορία καὶ ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ τῆς στράτευση. Ἡ συναγωγὴ ὕλικου ἀκολουθεῖ τὶς πεripέτειες τοῦ βίου της, γι' αὐτὸ καὶ ὑφίστανται πολλὰ παράλληλα ἀρχεῖα-ἐνότητες ποὺ κεῖνται σὲ διάφορους τόπους-σημεῖα, στοὺς ἀπανταχοῦ κτήτορες. Ἡ γενναιοδωρία της –ἥ, κάποτε, ἡ ἀδῆριτη οἰκονομικὴ ἀνάγκη– τὴν ἔκαναν νὰ ἐκχωρεῖ κατὰ καιροὺς κομμάτια γραφτῶν ἢ ἔργων τέχνης σὲ φίλους καὶ γνωστούς⁸. Ἡ πρώτη ὕλη εἶχε ἤδη ὑποστῇ ἐπεξεργασίες πρὶν ἀπὸ τὴν πρόσφατη κατάθεση τοῦ ἀρχεῖακοῦ συνόλου στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Ἡ ἴδια ἡ συγγραφέας, ὅσο ζοῦσε, ἐπιχειρώντας νὰ βάλει τάξη στὰ χαρτιά της σχημάτισε κάποιες διακριτὲς ἐνότητες. Παράδειγμα: δυὸ φάκελοι μὲ τὴν ἰδιογραφὴ ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα» περιεῖχαν ἓνα συνονθύλευμα χαρτιῶν. Στὶς ταξινομικὲς ἐπεμβάσεις ἃς προστεθοῦν καὶ ἐκεῖνες ποὺ ὀφείλονται σὲ ὅσους φρόντισαν τὰ εὐρισκόμενα.

Κατὰ τὴν τακτοποίηση τοῦ Ἀρχείου ἦταν ὁρατὴ ἡ στρωματογραφία προγενέστερων χειρισμῶν. Ἄν καὶ παρουσίαζε ἀσυνέχειες, βοήθησε σημαντικὰ τὴν τελικὴ καταλογογράφηση. Χρονολογικὴ σύλληψή διεπεί τὴν παροῦσα διευθέτηση. Ὅπου στάθηκε δυνατό, τὸ ὕλικὸ ἐντάχθηκε σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἐφικτὴ ὅχι μόνον ἡ περιγραφικὴ ἀνάγνωσή του ἀλλὰ καὶ ἐκείνη ποὺ ὑποτάσσει τὰ εὐρήματα

μοσίευτο ὕλικὸ – μιὰ καλὴ βάση γιὰ ἓνα βιογραφικὸ σχεδιάσμα τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, τὸ ὁποῖο συντάσσω. Ἔτσι τὰ διάσπαρτα καὶ συχνὰ ἀπερρόντα προφορικὰ πραγματολογικά στοιχεῖα θὰ ὁργανωθοῦν σὲ γραπτὸ κείμενο.

8. Τὰ «παρ' ὀλίγον Ἀπαντα», ὅπως ἡ ἴδια συνήθιζε νὰ τὰ χαρακτηρίζε, δηλαδὴ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα της μαζί μὲ διάφορα δημοσιευμένα κείμενά της, καθὼς καὶ ὁπτικὸ (ζωγραφικὸ/φωτογραφικὸ) ὕλικὸ, βρίσκονται διάσπαρτα. Ἐχω ἐντοπίσει, γιὰ τὴν ὥρα, ἄλλες τρεῖς ἀρχεῖακὲς μονάδες – ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ΚΜΣ. Ἐνα τμῆμα τοῦ Ἀρχείου ἔχει καταθεθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια στὴν Ἑστία Νέας Σμύρνης, ἐνῶ ἄλλα δύο βρίσκονται στὰ χέρια ἰδιωτῶν, οἰκείων της προσώπων: τῆς κυρίας Λένας Σαββίδη στὴν Ἀθήνα καὶ τῆς κυρίας Ἀνθῆς Κατσιρίκου στὰ Χανιά. Τὶς εὐχαριστῶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ καὶ τὶς δυὸ.

στον άξονα του χρόνου. Για να έχει ο χρήστης εύκολη πρόσβαση στις ζητούμενες επιμέρους ένότητες ακολουθήθηκε, κατά περίπτωση, ή ειδο-λογική κατάταξη. Διαχωρίστηκαν τὰ δημοσιευμένα από τὰ άδημοσίευ-τα ή ανέκδοτα έργα, τὰ γραπτά κείμενα από τὰ εικαστικά σχέδια, τὸ έντυπο από τὸ χειρόγραφο χαρτί. "Ας σημειωθεί ότι διατηρήθηκε ή όρθογραφία τῆς συγγραφέως, προκειμένου για τίτλους έργων ή κείμε-νά της πὸν παραθέτουμε στὸν Κατάλογο. "Η ύλη πὸν ή συγγραφέας προ-όριζε για εξαφάνιση διαφυλάχθηκε. Μὲ τὸν κερματισμὸ αὐτῆς τῆς ένό-τητας, τὰ διάσπαρτα πλέον κείμενα τοποθετήθηκαν στοὺς οίκειους φα-κέλους φέροντας τὴν ένδειξη «Για πέταμα» ὡς υπόμνηση: μαρτυροῦν για τὴ στάση τῆς δημιουργοῦ απέναντι στὸ ίδιο της τὸ έργο ή στοὺς κριτές του.

"Η ταξινόμηση απέδωσε συνολικά δέκα άρχειακοὺς φακέλους. Προβήκαμε δυὸ φορές σὲ «νόμιμες» αὐθαιρεσίες προσθετικοῦ χαρα-κτῆρα. Πρῶτα, τὰ **ἐμβόλιμα μέλη**: με τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων εισαγωγή στὸν Κατάλογο όρισμένων έργων τῆς συγγραφέως συμπληρώσαμε κά-ποια κενά. Πρόκειται για ένθετο ὑλικὸ πὸν δὲν συμπεριλαμβανόταν στὸν άρχικὸ πυρῆνα. Προέκυψε στὴ διαδικασία καταγραφῆς από δωρεές. Ένσωματώθηκε, δίχως νὰ νοθεύει τὸ κυρίως Άρχεῖο – εφόσον **δηλώ-νεται με άστερίσκο**. "Υστερα, οἱ **προσθῆκες**: ή δεύτερη αὐθαιρεσία ἔγκειται στὸ άνοιγμα ενός νέου φακέλου (ὁ ὑπ' άρ. 7), τιτλοφορημένου «Προσθῆκες», με δημοσιεύματα πὸν ἀναφέρονται στὴν ίδια καὶ στὸ έργο της. Χρονολογικά ἔπονται ὄχι μόνο τοῦ θανάτου τῆς συγγραφέως ἀλλὰ καὶ τῆς ήμερομηνίας πὸν κατατέθηκε ή δωρεά: οἱ νέες προσκτήσεις δί-νουν τὴ δυνατότητα στὸ Άρχεῖο νὰ παραμείνει άνοιχτό, ὡς ήχεῖο ὅπου θὰ ἐγγράφονται οἱ δεκτικότητες απέναντι στὸ συντελεσμένο έργο ἀλλὰ καὶ στίς ένδεχόμενες ἐκδόσεις άδημοσίευτων κειμένων της.

"Αν καὶ τὸ τέλος τῆς μακρᾶς ζωῆς της, στίς άρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990, ἔμεινε άσχολίαστο σχεδὸν από τις ἐφημερίδες, ὡστόσο διαπι-στώνουμε ὅτι ή γονιμότητα τῶν γραφτῶν της μοιάζει ἀντιστρόφως ἀνά-λογη τοῦ καιροῦ πὸν περνάει. Σήμερα, ή προσοχή ἐστιάζεται ὁλοένα καὶ περισσότερο στὰ δημιουργήματά της, στίς διαδρομές τοῦ βίου της, στὸ παράδειγμά της – δηλαδή, στὸ ἄθροισμα ὅλων ἐκείνων τῶν στοιχείων πὸν τοποθετοῦν μὲν αὐτὴ τὴν αἰρετικὴ γυναικεῖα φυσιγνωμία μέσα

στην ιστορία τῶν γραμμάτων, στὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι, ἐνῶ παράλληλα τὴ θέτουν ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ προβλέψιμου ἢ τοῦ αὐτονόητου.

III

Γιὰ τὴν παρακολούθηση τοῦ Κατάλογου σημειώνουμε ἐξαρχῆς ὅτι τὸ ὀδηγητικὸ νῆμα συνυφαίνεται μὲ τὴ ροὴ τῶν ἱστορικῶν συμβάντων. Οἱ δεῖκτες πορείας ἐνὸς κομματιοῦ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ προβάλλουν ἰδεατὰ κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τῶν περιόδων πού συντάσσονται ἀπὸ πραγματολογικὰ στοιχεῖα τῆς μικροῖστορίας, δηλαδὴ χνάρια τοῦ ἀτομικοῦ βίου τῆς συγγραφῆς. Γι' αὐτὸ καὶ τέθηκαν στὸν Κατάλογο κάποιες ἐπικεφαλίδες-σταθμοί. Μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε τὴν καμπύλη τῆς πνευματικῆς συγκομιδῆς στὴν ἐξέλιξή της. Μὲ τὴ συναγωγὴ νέων τίτλων, πού γιὰ πρώτη φορὰ καταλογογραφοῦνται ἐδῶ, ἀρτιώνεται ἡ εἰκόνα τῆς γυναικας πού συγγράφει, παίρνει ὑπόσταση ἡ μορφὴ τῆς στρατευμένης διανοούμενης. Ἡ συνολικότερη ἐποπτεία τῶν δημιουργημάτων της μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ ἦταν σκόπιμη ἡ ἔκδοση μιᾶς ἐργογραφίας τῆς "Ἑλλης Παπαδημητρίου". Ἐκτὸς ἀπὸ συνεισφορὰ στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀνθρώπου στὴ μοναδικότητά του, ἡ συγκεντρωτικὴ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς λειτουργεῖ σὲ μιὰ εὐρύτερη κλίμακα καὶ ὡς χαρτογράφηση μιᾶς ἐποχῆς πού τείνει νὰ καλύψει ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα.

IV

Σκέψεις γιὰ ἓνα ὑστερόγραφο προκαλεῖ ἡ στενὴ ἀπτική σχέση πού ἀποκαθιστᾷ κανεὶς δουλεύοντας ἓνα ἀρχεῖο.

Τὸ ἐρέθισμα δίνει ἡ ἴδια ἡ **γραφικὴ ὕλη** – ἓνα στοιχεῖο πού ἔμεινε ἀσχολίαστο στὸν Κατάλογο. Τὰ ποικίλα εἶδη χαρτιῶν, μολυβιῶν καὶ οἱ τρόποι πού χρησιμοποιήθηκαν δηλώνουν ἔμμεσα τὶς ὑλικὲς συνθῆκες, κυρίως τὴ σχετικὴ ἔνδεια μέσα στὴν ὁποία παράγονται οἱ γραφές. Ἡ

9. Τὴ μόνη δημοσιευμένη –ἀπ' ὅσο γνωρίζω– ἐργογραφία τὴ χρωστᾷμε στὴν ποιήτρια Βικτωρία Θεοδῶρου. Βρίσκεται ἐνσωματωμένη στὸ ἄρθρο «Ἡ Ἑλλή Παπαδημητρίου στὶς ἀναμνήσεις μου», *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση*, τ. 12, τχ. 43 (Μάιος 1996), σ. 156. Ἡ Θεοδῶρου στηρίζεται σὲ προσωπικὲς ἀναμνήσεις καὶ μεταδίδει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες.

οικονομία είναι συνήθεια που χαρακτηρίζει τις περασμένες γενιές, ακόμη κι όταν αΐρονται οι αίτιες που την προκαλούν. Μεταπολεμικά, τὰ μεροκάματα ἦσαν ἀμελητέα μπροστά στο κόστος ἀπόκτησης ἐνός ἐργαλείου ὅπως ἡ γραφομηχανή. Ἡ Παπαδημητρίου δὲν διέθετε κατ' οἶκον εὐκολίες τοῦ τύπου αὐτοῦ – συνήθιζε νὰ δίνει τὰ χειρόγρατά της γιὰ δακτυλογράφηση ἔξω, δηλαδή κατέφευγε στο ἴδρυμα Μέλπωσ καὶ Ὁκτάβιου Μερλιέ. Σὲ φτηνὰ στρατσόχαρτα, μπλοκάκια, κόλλες μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ στὴ μιὰ ὀψη, ἢ σὲ χαρτί ἀπὸ τὰ τότε σκληρὰ κουτιά ἀφίλτρων τσιγάρων ἀποτύπωνε μὲ μολύβι κάποια ἀπὸ τὰ ποιήματά της. Ὁ τρόπος χρήσης τοῦ χαρτιοῦ ἐν μέρει παραπέμπει στὴν ἀτομικὴ βιοθεωρία της, ἴσως στο βαθύτερο νόημα μιᾶς ἀσκητικῆς (ἄραγε καὶ αἰσθητικῆς;) μὲ στοιχεῖα θεολογίας, πού διαμόρφωσε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προπολεμικῆς μαθητείας της στὸν Κόντογλου¹⁰.

Τελικά, ἡ στάση ζωῆς της καθορίζεται ἀπὸ τὶς ἐμπόλεμες συνθῆκες. Ὁ τρόπος χρήσης τοῦ χαρτιοῦ ἀπεικονίζει πάνω ἀπ' ὅλα τὶς πολλαπλὲς ἀποδημίες, τὶς δύο δικτατορίες, τὴ δράση της στὸν ἀντιφασιστικὸ ἀγώνα, τὴν ἐξορία καὶ φυλακὴ στὴ Μέση Ἀνατολή – τὴν ἀνθρώπινη περικύτεια.

Οἱ πρόχειρες βιαστικὲς ἐγγραφές μὲ μολύβι, τὰ παράταιρα σκισμένα χαρτιά ἐκφράζουν ἀπὸ μόνα τους, τὸ ἴδιο καλὰ μὲ τὰ κείμενα, τὴν ἀσθηματικὴ νομαδικὴ πλευρὰ τῆς ὕπαρξής της, τὶς μετατοπίσεις μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε πατρίδα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀεικίνητο τῶν ἄλλων ἐξαίσιων ἀποδράσεων στοὺς, τότε ἀκόμη ἀνεξερευνήτους ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς, ἐλληνικοὺς τόπους. Ὅλα ἀποτυπώνονται στο γράπτο καὶ φωτογραφικὸ της ἔργο.

Γιὰ τὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου ὁ ἐρχομὸς στὴν Ἑλλάδα θὰ σημάνει καὶ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς διαδικασίας, κατὰ τὴν ὁποία ἡ νεαρὴ γεωπόνος ἀλλάζοντας ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμὸ –ἀρνούμενη τὸν οἰκογενειακὸ προκαθορισμὸ– βαθμιαῖα ἐγκαταλείπει τὶς ἀστικὲς ἰδεολογικὲς ἀποσκευές της γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ, μεταγενέστερα, στὸν χῶρο τῆς κομου-

10. Ὁ Κόντογλου, πού κατάγεται ἀπὸ τὰ μέρη της, εἶναι γιὰ τὴν Ἑλλη καὶ ὁ κύριος δίαυλος πού τῆς μεταγγίζει, μετὰ τὸ 1922, ἐδῶ, στὴν Ἑλλάδα πιά, τὰ νάματα μιᾶς παιδείας πού ἔχει ὡς κέντρο ἀναφορᾶς της τὸ ἐκεῖ: τὴν Ἀνατολὴ μέσω τῆς Ὁρθοδοξίας. Γιὰ τὸν Φ. Κόντογλου, βλ. Κατάλογος, φάκελος 9.

νιστικής Ἀριστερᾶς. Ἡ ἐπιλογή ἔχει τὸ τίμημά της. Τὰ ἀγαθὰ τῆς εὐταξίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς σταθερότητας φέρουν ἡμερομηνία λήξεως. Ἡ γυναίκα ἡ ὅποια δηλώνει ἐπάγγελμα συγγραφέας, τὴ μετεμφυλιακὴ ἐποχὴ, δὲν ἀντιστοιχεῖ πλήρως στὴν εἰκόνα τῆς διανοοῦμενης ποῦ, διαθέτοντας μόνιμη στέγη, ἐργάζεται σὲ ἓναν χώρο περισυλλογῆς πλαισιωμένη ἀπὸ τὰ βιβλία της. Καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν ζεῖ ἀντιμέτωπη μὲ τὴν ἴδια τὴ δίωξη, βιώνει –μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους– τὸν φόβο τῆς δίωξης.

Τὸ Ἀρχεῖο ποῦ καταλογογραφεῖται, ἂν καὶ σχεδὸν σύγχρονό μας, εἶναι μὲ μιὰ ἔννοια παλαιᾶς κοπῆς. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ πιστοποιεῖται τὸ τέλος μιᾶς μακραίωνης ἐποχῆς, τῆς χειρωνακτικῆς, καὶ γίνεται αἰσθητὴ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὴ γραφομηχανή, πολὺ πρὶν ἢ εἰσαγωγῇ τῆς χρήσης τοῦ ὑπολογιστῆ μεταβάλλει τὶς συνήθειες. Ἀναδεικνύεται ἡ σημασία τοῦ τυπωμένου χαρτιοῦ ὡς σχεδὸν μοναδικοῦ –καὶ πάντως, ἀκόμα τότε, κραταιοῦ– μέσου ἐπικοινωνίας γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν. Καθὼς συνοψίζει τὶς συνήθειες τῆς ἀνάγνωσης, τῶν ἐφήμερων σημειώσεων, τῆς ἀντιγραφῆς, τῆς ἀπομνημόνευσης, ὡς καὶ –ἐμμεσα– τῆς ἀποστῆθισης, ὑπενθυμίζει τὴν ἰσχυρὴ παρουσία τῆς γραφῆς σὲ ἓναν κόσμο ποῦ ἀλλάζει.

Ἐδὼ τὸ ὑστερόγραφο κλείνει: ἀπὸ τὸν μικρόκοσμο, ἀπὸ τὰ χαρτιά καὶ τὰ μολύβια φθάνουμε στὸν πυρῆνα. «Ἡ ζωὴ στὰ ἐξ ὧν συνετέθη.» Θὰ καταφύγω στὰ δικά της λόγια, ὅταν ἀναθυμᾶται τὴν ἐξορία της καὶ τὴ φυλάκισή της στὸ στρατόπεδο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, εἴκοσι χρόνια μετὰ:

Σὲ τέτοιες καταστάσεις, ποῦ λείπουν τόσα, παίρνουν μοναδική, ἀλογάριστη σημασία καὶ τὰ πνευματικὰ ἐφόδια, ποιήματα, τραγούδια, σχέδια, ἔργα γνῶριμα – ὅπως παίρνει σημασία ἰδιαίτερη καὶ μιὰ φασουλάδα. **Ἐκεῖ μᾶς λείψανε καὶ βιβλία καὶ χαρτιά, πουθενὰ «διανόηση», τριγύριζε ἡ μνήμη χωρὶς βοηθήματα¹¹.**

11. Ἑλλή Παπαδημητρίου, «Οἱ Ἕλληνες πρόσφυγες στὴ Μέση Ἀνατολή» (ἀπόσπασμα), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Η', τ. 15, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1962), σ. 504. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μου. Στὰ κείμενα τῆς ἐξόριστης λογιουσύνης ἡ διαπίστωση αὐτὴ συνιστᾷ κοινὸ τόπο: ἡ σπάνις τῶν βιβλίων μνημονεύεται –τὴν ἴδια ἐποχὴ– καὶ στὶς ἡμερολογιακὰς ἐγγραφὰς τοῦ Σεφέρη. Ὅταν τὸ ἔντυπο εἶναι δυσεῦρετο, ἡ χειρόγραφη ἀναπαραγωγὴ του τείνει συχνὰ νὰ καλύψει τὸ κενό.

Τὸ ἀντικείμενο τῆς κατάταξης ποὺ ἀκολουθεῖ συγκροτοῦν γραφτὰ κάθε λογῆς. Τὸ χαρτί, τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια, οἱ εἰκόνες, τὰ σχέδια καὶ τὰ γράμματα μποροῦν νὰ λογαριαστοῦν, νομίζω, ὡς τὸ μόνο ἐκεῖνο ὑλικὸ ἀγαθὸ ποὺ παρουσίασε αὐξητικὴ τάση στὴ διάρκεια ζωῆς τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου – ἄλλωστε, τὴ συντρέφει σχεδὸν ὡς τὸ τέλος. Ἐκεῖνη ὅρισε τὴν κληροδοσία: ἡ περιουσία της ἔγινε κοινὸ κτῆμα – μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὅλοι εἴμαστε ἀποδέκτες. Ἄλλωστε, ὅπως ἔγραψε καὶ ὁ Τσβετάν Τοντόροφ, τὰ βιβλία εἶναι τὸ δῶρο τῶν νεκρῶν.

Τὰ γραπτὰ τεκμήρια γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου εἶναι ἐλάχιστα, συγκρινόμενα μὲ τὶς σκόρπιες ἀλλὰ πλούσιες ἀναμνήσεις ὅσων τὴ γνώρισαν ἀπὸ κοντά. Τὸ πληροφοριακὸ βιογραφικὸ ὑλικὸ στὸ ὁποῖο στηρίχθηκα ἀνήκει ὀριακά, καὶ αὐτό, στὸν προφορικὸ λόγο. Στὴν ἐκπόνηση τῆς ἐργασίας αὐτῆς μοῦ συμπαραστάθηκαν πολλοί. Πρῶτα ἀπ' ὅλους θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω τὶς παλαιότερες συναδέλφους μου στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, τὶς κυρίες Θάλεια Κουτούζου-Μπίρη καὶ Μαρία Ἀσβέστη, δίχως τὴ συνδρομὴ τῶν ὁποίων ἡ δουλειὰ αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε κἂν ξεκινήσει. Εὐχαριστῶ ἀκόμα τὴν κυρία Χριστίνα Βάρδα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Λογοτεχνικοῦ Ἀρχείου, τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη κύριο Ἀγγελὸ Δεληβορριά, τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσικοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου κύριο Μάρκο Δραγούμη, τὸν διευθυντὴ τῶν Ἀρχείων Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας κύριο Φίλιππο Ἡλιού. Τέλος, τὴν κυρία Λένα Σαββίδη, ἡ ὁποία ἔθεσε ἀπλόχερα στὴ διάθεσή μου τὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ σημαντικὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ, καθὼς καὶ τὴν Κλειῶ Μποστάντζόγλου, ποὺ μὲ πολλοὺς τρόπους ἐνθάρρυνε τὴν ἔρευνα.

Κατάλογος Ἀρχείου

*Ἀρχεῖο Ἑλλης Παπαδημητρίου τοῦ Στυλιανοῦ καὶ τῆς Ἀννας,
τὸ γένος Ἀριστομένη Λάσκαρι (Σμύρνη 1906 - Ἀθήνα 1993)*

ΓΡΑΠΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

ΦΑΚΕΛΟΣ 1

Οἰκογενειακὰ κειμήλια: ἀπὸ τῆ Σμύρνης στὴν Ἀθήνα
Ἡ πρὸ καὶ μετὰ τὴν Καταστροφὴ περίοδος

1.1. Δημοσιευμένα κείμενα (1922-1931)

τῆς Ἀννας Λάσκαρι Παπαδημητρίου¹

*Κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη περὶ φυσικῶν τέκνων, Φεμινιστικὴ Βιβλιο-
θήκη μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Συνδέσμου Ἑλληνίδων Ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων
τῆς Γυναίκας, Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀθηνᾶ, Διευθυντὴς Α.Ι. Ράλλης, Εὐριπίδου.*

1. Ἡ Ἀννα Λάσκαρι Παπαδημητρίου (†1968), ἡ μητέρα τῆς Ἑλλης, ἦταν κό-
ρη τῆς Αἰκατερίνης Ἀθηνογένης καὶ τοῦ Ἀριστομένη Λάσκαρι. Παντρεύτηκε στὴ
Σμύρνη, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, τὸν Στυλιανὸ Παπαδημητρίου καὶ εἶχαν δύο παι-
διὰ – τὴν Ἑλλήν καὶ τὸν Μάριο. Ἡ οἰκογένεια τῆς μητέρας ἔβγαλε ἐγγράμματα καὶ
λόγιες γυναῖκες: ἡ ἴδια ἡ Ἀννα στάθηκε πρωτοπόρα φυσιογνωμία τοῦ γυναικείου κι-
νήματος στὴν Ἑλλάδα ὡς ἐπιστήμονας, νομικὸς εἰδικευμένη στὰ δικαστήρια ἀνηλί-
κων, ἐνῶ ἡ ἀδελφὴ της, Πολύμνια Λάσκαρι, ὑπῆρξε λαμπρὴ καθηγήτρια στὸ
Νεοελληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Σορβόνης. Ἡ τρίτῃ κόρη (Βελοῦδω :) παντρεύτηκε τὸν
Θεμιστοκλῆ Σοφοῦλη. Βλ. Octave Merlier, *Polymnie Lascaris*, Extrait des *Études*
Néohelléniques, τ. 2, 1969-1970, Αἰξ-ἂν-Προβάνς, 1970, σσ. 13-22. Ἐπίσης Ε.
Ἀβδελλᾶ - Α. Ψαρρᾶ, *Ὁ φεμινισμὸς στὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου. Μία ἀνθολογία*,
Ἀθήνα 1985, σσ. 39-42 καὶ 71.

6, 'Αθήνα, σσ. 32. Βιβλίο. Διάλεξη τῆς Α.Π. στὸ 'Ελληνικὸν 'Ωδεῖον στὶς 25 Φεβρουαρίου 1922².

Παιδικὰ δικαστήρια, 'Εκδοτικὴ 'Εταιρία 'Αθηνᾶ, 'Αθήνα 1927, σσ. 32. Βιβλίο. Εἰσήγηση στὸν Σύνδεσμο Ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναικὸς.

«Τὰ παιδικὰ δικαστήρια, τὸ παιδί», *'Επιστημονικὸν Περιοδικὸν τῆς Γεν[ικῆς] 'Εταιρείας πρὸς Προστασίαν τῆς Παιδικῆς καὶ 'Εφηβικῆς 'Ηλικίας*, ἔτος Β', τχ. 5 (Ἰανουάριος / Φεβρουάριος 1931), στὸ ὀπισθόφυλλο: «Τυπογραφεῖον Φυλακῆς-Σχολῆς 'Αβέρωφ», 'Αθήνα, σσ. 76+2, τὸ ἄρθρο στὶς σσ. 3-27 (ιδιόχειρες σημειώσεις τῆς συγγραφέως).

Ἔντυπα / φυλλάδια ἄλλων σχετικὰ μὲ τὰ Δικαστήρια Ἀνηλίκων

Α. Ρηγανάκος, εἰσαγγελέας ἐφετῶν, *Περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἰδρύσεως παιδικῶν δικαστηρίων*, Σύλλογος Προστασίας Κρατουμένων Γυναικῶν καὶ Ἀνηλίκων. Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π.Δ. Κυριακοῦ, 'Αθήνα 1927 (μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέως στὴν Ἄννα Παπαδημητρίου).

J.A. Lovat-Fraser, M.A. Barrister-at-Law, *Child Offenders - A Programme*, State Children Association, 117 Picadilly, W.1, σσ. 14.

Juvenile Court Standards, σσ. III-VI + 1-10 (λείπει τὸ ἐξώφυλλο).

1.2. Ἀ δημοσίευτα (;) κείμενα (1925-1948) τῆς Ἄννας Παπαδημητρίου

α. Ἐπιστολογραφία

'Αποστολέας ἡ Α.Π. Ἀποδέκτης ἡ Lady Aberdeen, πρόεδρος τοῦ Διεθνοῦς Συμβουλίου Γυναικῶν. Ἡμερομηνία, 14/10/1925. Δακτυλόγραφο ἀντίγραφο, μόνόφυλλο, ἀνυπόγραφο.

'Αποστολέας ἡ Α.Π. Ἀποδέκτης ἡ Lady Aberdeen. Δακτυλόγραφο ἀντίγραφο, δίφυλλο, ἀνυπόγραφο, χ.χ.

'Αποστολέας ἡ Α.Π. Ἀποδέκτης τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Δακτυλόγραφο

2. Ἀγγελικὴ Πασσιᾶ, «Ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ ἐκδόσεις, ἀναζητήσεις καὶ καινοτομίες σὲ μιὰ Ἑλλάδα ποὺ ἄλλαζε» στὸ ἀφιέρωμα «Ἡ περιπέτεια τοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα», *Ἡ Καθημερινή*, 9 Μαΐου 1999, σσ. 6-8, ὅπου πληροφορίες καὶ ἀναδημοσίευση τοῦ ἐξωφύλλου.

ἀντίγραφο, σσ. 16, χ.χ. ἀλλὰ μεταξὺ 1925-1929 / ἀναφορὲς στὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ³.

Ἐποστολέας ὁ Charles L. Chute, γενικὸς γραμματέας τῆς National Probation Association (Νέα Ὑόρκη). Ἀποδέκτης ἡ Α.Π. (Ἀθήνα). Ἡμερομηνία, 20/2/1926. Δακτυλόγραφο, χαρτὶ ἔντυπο μὲ φίρμα καὶ ὀνόματα μελῶν.

β. Ἐπιστημονικὰ ἄρθρα

Α.Π. *Περὶ τοῦ ζητήματος τῶν παιδικῶν δικαστηρίων. Διάλεξι στὴν Πάντειο Σχολή* (Ἀπρίλιος 1948). Ἄτιτλο, δακτυλόγραφο, δύο ἀντίτυπα (σσ. 1 ἄ.ἄ. + 1-28).

Α.Π. *Μιὰ θεωρία περὶ μητρικῆς ἀγάπης*, δακτυλόγραφο, σσ. 26, χ.χ.

1.3. Νεκρολογίες γιὰ τὴν Ἀννα Παπαδημητρίου

Ἀγγελτῆριο κηδείας, *Τὰ Νέα*, Σάββατο 28/9/1968 (ὀλόκληρο τὸ φύλλο τῆς ἐφημερίδας).

«Ἀννα Παπαδημητρίου», *Μικρασιατικὴ Ἠχώ*, μηνιαία ἔκδοσις Ἑνώσεως Σμυρναίων, ἀρ. φύλλου 101, Αὐγούστος - Ὀκτώβριος 1968, Ἀθήνα. Ἄρθρο ἀνυπόγραφο, φωτογραφία τῆς Α.Π. (ὀλόκληρο τὸ φύλλο).

«Νεκρολογία. Ἀννα Παπαδημητρίου: μορφὲς ποὺ φεύγουν», *Ἡ Ἀναγέννησις τῆς Νέας Σμύρνης*, διευθυντῆς Ἀχιλλεὺς Ἀραγιάννης, ἔτος Β', ἀρ. φύλλου 41, Σάββατο 12/10/1968. Ἄρθρο δίστηλο, ἀνυπόγραφο, φωτογραφία τῆς Α.Π. (ὀλόκληρο τὸ φύλλο).

«Ἀννα Παπαδημητρίου. Νεκρολογίαι», *Ἑλλάς - Ἀνεξάρτητος Σαμιακὴ Ἐφημερίς*, διευθυντῆς Κώστας Ι. Πτίνης, Τετάρτη 16/10/1968. Ἄρθρο μὲ ὑπογραφή: Θ (:), ὀλόκληρο τὸ φύλλο.

«Ἀννα Παπαδημητρίου. Πένθη», *Κῆρυξ Νέας Σμύρνης*, διευθυντῆς Εὐάγγελος Δαδιώτης, Σάββατο 19/10/1968. Λόγος ἐπικήδειος τοῦ Διονυσίου Τροβᾶ, ἐκπροσώπου τοῦ Ὑπουργείου Κοινωνικῆς Προνοίας καὶ συνεργάτη τῆς ἐφημερίδας. Ἄρθρο τρίστηλο, ὀλόκληρο τὸ φύλλο.

3. Ἐκθεση τῆς Α.Π., ἀντιπροσώπου στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Γυναικῶν στὴν Οὐάσιγκτον τὸ 1925. Βλ. Ε. Ἀβδελαῖ - Α. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 529.

Πληροφορίες για τη δράση και τη θανή της "Αννας Παπαδημητρίου. Χειρόγραφο ἄτιτλο σημείωμα, ἀνυπόγραφο, χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ 1968.

1.4. Φωτογραφικὸ ἀρχεῖο οἰκογενείας:

Στέλιος Κ. Παπαδημητρίου (1875-1935);

"Αννα Ἀριστομένους Λάσκαρι

Σμύρνη, πρὶν τὴν καταστροφὴ τοῦ 1922

Αἰκατερίνη Ἀθηνογένους (γενν. 1845), μετέπειτα σύζυγος Ἀριστομένους Λάσκαρι, κόρη τοῦ Ἑμμανουὴλ Ἀθηνογένους (γενν. 1800) καὶ τῆς Μαρίας Γεωργίου Αάτρη. Γιαγιά τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας.

Στέλιος Κ. Παπαδημητρίου, ὁ πατέρας. Χειρόγραφη ἐνδειξη «Kodak» καὶ ἀφιέρωση: «My good wishes for a prosperous and happy New Year, Smyrna 1896».

"Αννα Α. Λάσκαρι, ἡ μητέρα. Φίρμα φωτογράφου: N.J. Athanassiades, rue Franque, Smyrne, χ.χ.

Ὁ φάκελος περιέχει ἐπίσης:

Ἀγγελτήριο ἀρραβώνων «τῆς "Αννης Α. Λασκάρεως με τὸν Στυλιανὸ Κ. Παπαδημητρίου», Ἑφημερίδα Ἀρμονία, Σμύρνη. Ἀπόκομμα, χ.χ. ἀλλὰ περὶ τὸ 1898.

Δύο φωτογραφίες μεταγενέστερες τοῦ 1922.

* Πολύμνια Λάσκαρι (1884-1969), ἀδελφὴ τῆς "Αννας Παπαδημητρίου, Παρίσι 1930 (;)⁴.

Στέλιος Παπαδημητρίου, μεταγενέστερη τοῦ 1922 φωτογραφία ταυτότητας.

Ἐνθυμήματα διάφορα τοῦ Μάριου Στ. Παπαδημητρίου⁵.

Παιδικὴ φωτογραφία τοῦ Μ.Π. με νηπιακὰ ρούχα (χ.χ., φίρμα φωτογράφου: Rhomaidēs / Horowitz, Athènes).

Νεανικὴ φωτογραφία τοῦ Μ.Π. (χ.χ., φίρμα φωτογράφου δυσανάγνωστη).

4. Δωρεὰ τῆς Θάλειας Κουτούζου-Μπίρη (1999).

5. Ὁ ἀδελφὸς τῆς Ἑλλης ἔθεσε τέρμα στὴ ζωὴ του στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, στὴ Σάμο.

Νεανική φωτογραφία τοῦ Μ.Π. (χ.χ., φέρμα φωτογράφου: Nelly's Athènes, Hermes 49).

Ἰδιόγραφο παιδικό σημεῖωμα τοῦ Μ.Π. πρὸς τὴ μητέρα του.

«Δελτίον Ταυτότητος τοῦ Παρέδρου Μέλους Μαρίου Παπαδημητρίου. Ἀεροπορικὴ Ἑνωσις Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 28.1.32.»

«Ὁ Προφήτης Ἡλίας, ὁ Θεσβίτης. Εἰς μνημόσυνον τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Μαρίου Παπαδημητρίου», ὑπογραφή: Φώτης Κόντογλου. Φωτογραφία ἔργου ποῦ φυλάσσεται στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο Σάμου (;), *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση*, διευθυντὴς Κώστας Καραθανάσης, ἔτος Β', τ. 8, τχ. 31-32 (Ἀπρίλιος 1985), σ. 82 (σπάραγμα).

Ἑλλή Στ. Παπαδημητρίου, Σμύρνη 1906 - Ἀθήνα 1993. Παιδικὲς φωτογραφίες σὲ ὑπαίθριους χώρους τῆς Σμύρνης (χ.χ. ἀλλὰ περὶ τὸ 1910-1915).

«Βιογραφικὰ Οἰκογενεῖας Παπαδημητρίου». Δακτυλόγραφο κείμενο τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, συνταγμένο στὴ δεκαετία τοῦ 1960 γιὰ τὸ ΚΜΣ, σσ. 1-15, ἀδημοσίευτο.

* Σκαρίφημα γενεαλογικοῦ δέντρου ἐπιφανῶν συμρναϊκῶν οἰκογενειῶν. Περιλαμβάνεται καὶ κλάδος τῶν προγόνων τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου. Φωτοτυπία, δεκασέλιδο⁶.

ΦΑΚΕΛΟΣ 2

Ἀρχεῖο τοῦ ποιητῆ Φώτῃ Ἀγγουλέ (Τσεσμές 1911 - Χίος, 27 Μαρτίου 1964)⁷

6. Ὁ κύριος Στέφος Ἀλευράς καταγωγῆς συμρναϊκῆς καὶ μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἑραλδικῆς Ἑταιρίας ἔθεσε εὐγενικὰ στὴ διάθεσή μου, τίς πληροφορίες καὶ τὸ ὑλικὸ –γι' αὐτὸ καὶ τὸν εὐχαριστῶ.

7. Ἡ Ἑλλῃ Παπαδημητρίου γνῶρισε τὸν Φώτῃ Ἀγγουλέ ἐξόριστο στὴ Μέση Ἀνατολή (βλ. φάκελος 2.2. καθῶς καὶ 3.1, ὑποσημ. 10). Ὁ Ἀγγουλὲς γεννήθηκε στὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ, στὸν Τσεσμέ. Μὲ τὸν διωγμὸ τοῦ 1914, ἡ οἰκογένειά του ἐγκαταστάθηκε στὴ Χίο. Τὰ πρῶτα χρόνια τὰ ἔζησε βοηθώντας τὸν πρόσφυγα πατέρα του ποῦ ἦταν ψαράς, ἐνῶ συγχρόνως πῆγαινε στὸ σχολεῖο – ὡς τῇ Γ' Δημοτικοῦ. Ἀργότερα, μαθητευόμενος τυπογράφος, ἐκδίδει τὸ 1931 τὸ ἔργο *Ὁ λαὸς τῆς πατρίδας μου* (Τσεσμέ). Στὸν πόλεμο τοῦ 1940 περνάει στὴ Μέση Ἀνατολή, κατατάσσεται ἐθελοντῆς καὶ φυλακίζεται μαζὶ μὲ 15.000 στρατιῶτες ἀντιφασίστες. Τὸ 1945 ἀφήνεται ἐλευ-

2.1. Έκδόσεις έργων του (1934-1963)

Άμβασιδιά, ποιήματα. Άθήνα, Τυπ. Πυρσοῦ Α.Ε., 1934, σσ. 30. [Άμβασιδιά = στὰ σανσκριτικά, τὸ γέμισμα τοῦ φεγγαριοῦ.]

Ὁ λαὸς τῆς πατρίδας μου, τραγούδια τοῦ Τσεσμέ καὶ τῆς Κάτω Παναγιᾶς. Ἐκδοτικὸν καὶ Καλλιτεχνικὸν Τυπογραφεῖον Ἐλευθερίας, Χίος 1936, σσ. 32. Ἐντυπὴ ἀφιέρωση: «Στὸν φίλο μου λογοτέχνη Ἡρακλῆ Παπαδόπουλο» καὶ ἰδιόχειρῃ ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέα στὸν λογοτέχνη Ἀλέκο Γ. Παπαγεωργίου, Χίος 7/8/1939.

Φλόγες τοῦ δάσους. Εἶσαι ἡ Ἑλλάδα, στέκεις πάνω ἀπὸ τῆς ζωῆς τὰ ταπεινά καὶ μετ' ὀλοκαυτώμα σου φέγγεις γιὰ νὰ βλέπει ὁ κόσμος νὰ περνᾷ. Τύποις Α. Γιούλη, 32 Ἐμάντ ἐλ Ντίν, Κάιρο 1944, σσ. 34.

Πορεία μέσα στὴν νύχτα. Τυπογραφεῖα τῆς ἑφημερίδας *Χιακὸς Λαός*, Χίος 1958, σσ. 6 ἄ.ἄ. + 1-70. Τυπώθηκε σὲ 2.500 ἀντίτυπα. Ἀφιέρωση χειρό-

θερος, ἀλλὰ συλλαμβάνεται ξανά τὸ 1946 καὶ τὸ στρατοδικεῖο τὸν καταδικάζει σὲ φυλάκιση. Στὸ Κάιρο δημοσιεύει τὶς πρῶτες του ποιητικὲς συλλογές: *Φωνές*, *Ὀπτασίες στὴν ἔρημο*, *Φλόγες τοῦ δάσους*. Οἱ ταλαιπωρίες κλονίζουν τὴν ἡδὴ ἐπισφαλῆ του ὑγεία καί, μετὰ ἀπὸ ἐγκλεισμὸ σὲ ἀθηναϊκὴ νευρολογικὴ κλινικὴ, ἀποσύρεται στὴ Χίο. Πεθαίνει τὸ 1964 μέσα στὸ πλοῖο γιὰ τὸν Πειραιᾶ. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἀντιγράφω ἀπὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Φ. Ἀγγουλέ, στὰ γαλλικά, ποὺ ἀπόκειται στὰ Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας / Ἀρχεῖο ΕΔΑ. Εὐχαριστῶ τὸν Νίκο Οἰκονομάκο πού, ὡς συγγραφεὺς τοῦ Φώτῃ Ἀγγουλέ στὴ Μέσση Ἀνατολὴ καὶ γνώριμος τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, με βοήθησε στὴν ἐξακριβώση ἀνθρώπων καὶ τόπων.

Βιβλιογραφία : Γ.Δ.Κ. (;) «Φώτῃς Ἀγγουλέ», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Β', τ. 4, τχ. 22 (Οκτώβριος 1956), σσ. 316-317. Ἐκκλῆση στὰ λογοτεχνικά σωματεῖα καὶ στὸν πνευματικὸ κόσμο τῆς χώρας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἐκτίει δεκάχρονη ποιητὴ φυλάκισης· «Φώτῃς Ἀγγουλέ» (ἀναγγελία τοῦ θανάτου, φωτογραφίες), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Γ', τ. 19, τχ. 111-112 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1964), σ. 353· Ἑλλῆ Παπαδημητρίου, «Μερικὲς σημειώσεις γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Φώτῃ Ἀγγουλέ», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Γ', τ. 19, τχ. 114 (Ἰούνιος 1964), σσ. 576-588· Γιώργης Σιδέρης, *Φώτῃς Ἀγγουλέ, Μοχλός*, Ἀθήνα 1961, σσ. 60· Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Ἐργογραφία Σεφέρη (1931-1979)*. Βιβλιογραφικὴ δοκιμὴ, ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1979, σσ. 60 (δπου πληροφορίες γιὰ τοὺς δεσμοὺς φιλίας τοῦ Γ. Σεφέρη μετὰ τὸν Ἀγγουλέ στὴ Μέσση Ἀνατολή). Ἐπίσης, Ἑλλῆ Παπαδημητρίου, *Ὁ Φώτῃς Ἀγγουλέ, ποιήματα / ἐπιλογή, σημειώσεις βιογραφικὲς κ.ἄ*, 3η ἐκδ., Ἀθήνα 1981, σσ. 94.

γραφη: «Στὴ Φίλη ποιήτρια Ἑλλή Παπαδημητρίου, μ' ἀγάπη, Φ. Ἀγγου-
λές», Αὐγούστος 1958.

* Νικηφόρος Βρεττάκος, «Φώτῃ Ἀγγουλέ “Πορεία μέσα στὴ νύχτα”» (κριτι-
κή), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Δ', τ. 8, τχ. 45 (Σεπτέμβριος 1958), σσ. 229-
230. Φωτοτυπία.

Ποιήματα, πολιτικὲς καὶ λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις, Ἀθήνα 1963, σσ. 176 (στὶς
σσ. 5-6 προτάσσεται βιογραφικὸ σημεῖωμα γιὰ τὸν ποιητὴ). Ἀνυπόγραφο,
στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1964 σὲ 1.000 ἀντίτυπα».

2.2. Ἑλληνες ἀντιφασίστες κρατούμενοι στὰ στρατόπεδα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς

Κείμενα (καὶ φωτογραφίες)

Ὁρίζοντες, Δεκαπενθήμερο Ὅργανο Ὁμάδας Συμβίωσης, ἔτος Α', ἀρ. φύλ-
λου 3 (22 Αὐγούστου 1945), Ντεκαμερέ. Χειρόγραφο περιοδικό, συντάσσε-
ται στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ κρατούμενους στὸ στρατόπεδο Ντεκαμερέ τῆς
Ἑρυθραίας, σσ. 17.

Ὁ φάκελος περιέχει ἐπίσης:

Εἰκονογραφημένα Νέα, δίφυλλο σπάραγμα. Φωτογραφία μὲ τίτλο:
«Οἱ Γερμανοὶ παραδίδονται εἰς τὸν Μοντγκόμερυ».

Ὁρίζοντες, φωτογραφίες (3), ἐξωφύλλο, 8 σλόιντς ἀρνητικά.

Ἡὼς, «ἐκδίδεται κατὰ Κυριακὴν», Ἀθήνα 1889.

Ἀραμπιάς, Ἐπιθεώρησις τοῦ Μετώπου ἐκδιδομένη ὑπὸ τοῦ Λόχου Τηλ/τῶν Β'
Σ.Σ., Ἰούνιος 1922. Φωτογραφίες (3): χειρόγραφα πρωτοσέλιδα περιοδικῶν.

Δύο κείμενα-μαρτυρίες γιὰ τὰ δεινὰ τῶν ἐλλήνων ἀντιφασιστῶν στὸ στρατό-
πεδο. Κείμενο πρῶτο, τίτλοι: *Μέση Ἀνατολή, Πλοῖο Ἐριντάν, Νοσοκομεῖο*
Ἀφρικανικὸ Μάι-Χαμπάρ, κολοβὸ σσ. 6. Κείμενο δεῦτερο, τίτλοι: *Γυρισμός,*
Ἐλ Ἀζάζα, Νεῖλος, Σουρρεαλιστικὴ ποίηση (ὑπογραφή: Θ.Λ.), *Κόρφωνε*
Αὐγά, σσ. 8, γράφτηκε ἀπὸ 11 ἕως 15 Ὀκτωβρίου 1945⁸.

8. Κομμάτια ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἡμερολογιακὲς ἐγγραφές τοῦ Φ. Ἀγγουλέ (Ὀκτώ-
βριος 1945) δημοσίευσεν ἡ Ἑλλή Παπαδημητρίου, τὸ 1964, στὸ ἄρθρο της στὴν
Ἐπιθεώρηση Τέχνης, δ.π., σσ. 579-582.

Φώτης Ἀγγουλές: ποιήματα τῆς ἐξορίας, τῆς φυλακῆς. Ὅκτὼ φύλλα πρόχειρα, πολλοὶ ἀντιγραφεῖς (μολύβι), χέρι Ἑλλης Παπαδημητρίου.

φ. 1: *Ἐνα Ἀστέρι, ποίημα*. Ἀρχή: «Δὲν θὰ πλῆξω. Ἄς εἶναι ἡ νύχτες τοῦ χειμῶνα μου μεγάλες...» Στὸ τέλος, σημείωση: «6-1-54 Νοσοκ[ομεῖο] Ἀγίος Παῦλος, Ἀθῆναι», καὶ φωτοτυπία τοῦ ἰδίου ποιήματος. Στὴν ἄλλη ὀψη, τὸ ποίημα *Τὸ χωριό του*, μὲ ἀρχή: «Δὲν μπορῶ νὰ σᾶς παραδῶσω 30 ὁμήρους», σπάραγμα, φέρει ἐνδειξὴ ἀριθμοῦ σελίδας, 45.

φ. 2: *Τὸ πρωτοβρόχι, ποίημα*. Στροφές δύο, στίχοι 12. Ἀρχή: «Τὸ πρωτοβρόχι ξέπλυνε τοὺς τάφους ἀπ' τῇ σκόνῃ», τέλος: «εἶναι γλυκὲς οἱ ἀνάμνησες σὰν ἡ χαρὰ ἔχει φύγει».

φ. 3: *Ἀλῆτες, ποίημα*. Στροφές δύο, στίχοι 6. Ἀρχή: «Ἐξω ἀπ' τὶς ξένες τὶς αὐλές...», τέλος: «ἀφηρημένος σὰν κι ἐμὲ ἔξω ἀπὸ κάθε σπίτι».

φ. 4: *Σὲ πρόσμενα, ποίημα*. Στροφές τέσσερις, στίχοι 10. Ἀρχή: «Σὲ πρόσμενα στὸ γαλανὸ ἡλιόλουστο νησί...», τέλος: «Μὰ πῶς δὲν ἤρθες στὸ νησί».

φ. 5: Ποίημα ἄτιτλο. Στίχοι 4, διορθώσεις. Ἀρχή: «Ἔτσι καθὼς καρφώθηκαν ἀπὸ τὴν πείνα ἐκστατικοί...», τέλος: «οἱ θαλασσοδαρμένες μας ὑπάρξεις ποῦ θ' ἀράζουμε».

φ. 6: *Ἔτσι χωρίσαμε, ποίημα*. Στροφές τέσσερις, στίχοι 17. Ἀρχή: «Οὔτε λυγμός, οὔτε φιλή...», τέλος: «...ποῦ θὰ στολίσει μ' ἄλικο τριαντάφυλλα τοὺς τάφους».

φ. [7]: *Θυσίες, ποίημα*. Στροφές τρεῖς, στίχοι 12. Ἀρχή: «Ὁ πικρὸς μας πόνο...», τέλος: «...στὴν λιτανεία τῆς Λευτεριάς».

Ποίημα ἄτιτλο, μία στροφή, στίχοι 11. Ἀρχή: «Τόσοι σταυροὶ ποῦ στήθηκαν...», τέλος: «...σταυρός, σταυρός».

φ. [8]: *Τὰ παιδιὰ, ποίημα*, 1 στροφή.

Ἡ Ἑορτιά, ποίημα, 1 στροφή.

Ποίημα ἄτιτλο, τυπωμένο, στροφές τέσσερις, στίχοι 24. Ἀρχή: «Οἱ Μπεντουβίνοι τέλειωναν...», τέλος: «...στὴν Λυβικὴ τὴν ἔρημο ἢ Αὐγὴ...».

Δημοσιευμένο:

«Στὴν Λυβικὴ τὴν ἔρημο βραδυάζει»⁹, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Β', τ. 4, τχ.

9. Στὸ ἴδιο τεῦχος τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης* μὲ τίτλο: «Ἐξ Ποιήματα τοῦ Φώτη Ἀγγουλῆ» περιλαμβάνονται καὶ τὰ ποιήματα: «Παπαρουνες», «Στὸν Καλλιτέχνη», «Στάλιγκραντ», «Τὸ Στίγμα», «Γλυκοχαράζει». Τὸ ἴδιο περιοδικὸ θὰ δημοσιεύσει τὰ ποιήματά του: «Τρία Ποιήματα τοῦ Φώτη Ἀγγουλῆ: Πότε; Ἀστενεῖς, Ὁρα

22 (Οκτώβριος 1956), σσ. 271-272. 'Επίσης, τὰ ποιήματα «Μνημόσυνο», «Τὰ παιδιά τοῦ ἡλίου», «'Αναχώρησις», σσ. 14.

'Επιστολογραφία Φώτη 'Αγγουλέ - "Ελλης Παπαδημητρίου:
«Εὐχόμεσθε τὸ 1954 νὰ εἶναι χρόνος Εἰρήνης, Χαρᾶς, 'Αγάπης, Δημιουργίας. Οἱ ασθενεῖς πολ[ιτικοί] κρατ[ούμενοι] 1.1.54. Ν.Κ.Α.Π.». Εὐχετήρια κάρτα ζωγραφισμένη στὸ χέρι.

'Επιστολὴ τοῦ Φ.Α. σταλμένη στὴν Ε.Π. ἀπὸ τὴ φυλακὴ. 'Ακέφαλη, στὸ τέλος: «σὲ φιλῶ μὲ ἀγάπη Φώτης», χ.χ. ἀλλὰ μεταπολεμική.

Παρτιτούρα τιτλοφορημένη: *Ὁ 'Αγγουλές, στίχοι* "Ελλης Παπαδημητρίου, μουσική 'Ελευθέριου Κώστα (σσ. I-IV). Τέσσερις φωτογραφίες τῆς παρτιτούρας. 'Εξουσιοδότηση τοῦ μουσικοῦ Λ. Κώστα. Δίνει τὴν ἄδεια στὴν Ε.Π. γιὰ δημοσίευση τῆς παρτιτούρας (χ.χ.).

Φωτογραφίες (χ.χ.). Δύο φωτογραφίες μαυρόασπρες (καὶ σὲ σλάνιντς) τοῦ Φ.Α. στὴ φυλακὴ. Μία φωτογραφία τοῦ Φ.Α. μὲ τὸν Αἰθίοπα Χριστόφορο.

Δύο σλάνιντς ὅπου εἰκονίζονται χειρόγραφα ἔργα του: *Πρωτοβρόχι*, *Ἐνα Ἀστέρι*, *Ἐριντάν*. Δύο σλάνιντς ὅπου εἰκονίζονται τὰ τυπωμένα ἐξώφυλλα ποιητικῶν ἔργων του: *Φλόγες τοῦ δάσους*, *Φουτζιγιάμα*, *Πορεία μέσα στὴν νύχτα*, *Ποιήματα*.

Κηδεῖα Φώτη 'Αγγουλέ (;), φωτογραφία ἀταύτιστη, εἰκονίζονται ὁ Γιάννης Ρίτσος καὶ ἡ "Ελλη Παπαδημητρίου.

'Επικήδεια καὶ ἐπιμνημόσυνα κείμενα γιὰ τὸν Φώτη 'Αγγουλέ

«Στὸν ποιητὴ 'Αγγουλέ, Χρῆστος Δ. Χριστοδουλάκης. Ἐκ μέρους κρατουμένων Ντεκαμερέ, 30/3/64». Χειρόγραφο ποίημα, 3 στροφές.

«Παλλαϊκὴ κηδεῖα τοῦ Φώτη», ἐφημερίδα *Ὁ Χιακὸς Λαός*, Χίος, 2/4/64. Λόγος ἐπικήδειος τῆς "Ελλης Παπαδημητρίου ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρίας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν, ἀκέφαλος. Λόγος ἐπικήδειος τοῦ ἐκπροσώπου τῆς ΕΔΑ, ἀκέφαλος.

«Τὸ χρονικὸ τῆς πνευματικῆς ζωῆς», ἀναγγελία θανάτου τοῦ Φ.Α., 2 φωτο-

Καλή», ὁ.π., ἔτος Γ' τ. 7, τχ. 39 (Μάρτιος 1958), σ. 122. 'Επίσης, τὰ ποιήματα «Ἐνα Ἀστέρι», «Τὸ χωριὸ του», «Τὸ πρωτοβρόχι», «Ἔτσι χωρίσαμε», «Θυσίες» ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν "Ελλη Παπαδημητρίου *Ὁ Φώτης 'Αγγουλές...*, σσ. 15, 17, 34, 43, 45.

γραφίες, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Ι', τ. 19, τχ. 111-112 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1964), σ. 353.

Μνημόσυνο γιὰ τὸν Φ.Α. ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τοπικὸ σύλλογο τῆς Χίου με-
ταδικτατορικὰ (1976). Κείμενο ἀδημοσίευτο (;) τῆς Ε.Π., ποὺ ἐκφωνήθηκε
ἀπὸ τὴν ἴδια, ἄτιτλο, δακτυλόγραφο.

Περίοδος Μέσης Ἀνατολῆς¹⁰ 1941-1945

ΦΑΚΕΛΟΣ 3

Δημοσιεύσεις / Ἐκδόσεις ἔργων τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, 1944-1958

3.1. Anatolia. Ἡ Ἀνατολή

«First Recitative of *Anatolia*, Second Recitative of *Anatolia*», ὑπογραφή: Ellie Papadimitriou, σπαράγματα ἀπὸ τὸ περιοδικὸ τοῦ Καίρου *Personal Landscape* No 2, Μάρτιος 1942¹¹. «Third Recitative»: στίχοι τυπωμένοι μὲ ὅμοια στοι-
χεῖα. Ἐνα φύλλο ἀκέφαλο, κολοβό, στὸ verso οἱ στίχοι: «St. James Street».

10. Λέγεται ὅτι ἡ Παπαδημητρίου φεύγει γιὰ τὴ Μέση Ἀνατολή στὶς 27 Ἀπριλίου τοῦ 1941, τὴν ἡμέρα ποὺ οἱ Γερμανοὶ μπαίνουν στὴν Ἀθήνα – τὴν ἴδια ἐκείνη μέρα ποὺ σημαδεύτηκε ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία τῆς Πηνελόπης Δέλτα. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξα-
κριβώσω τὴν πληροφορία. Πάντως ἡ Ἑλλη φεύγει μέσα στὸν μῆνα Ἀπρίλιο. Βλ.
Ἀσημάκης Πανσέληνος, *Τότε ποὺ ζούσαμε*, 9η ἔκδ., Ἀθήνα 1981, σ. 311.

11. Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Παπαδημητρίου προκύπτει ὅτι ἡ πρώτη ὀλοκληρωμένη λο-
γοτεχνικὴ ἀπόπειρα, ἡ πρώτη μέσω τῆς τυπογραφίας δημόσια παρουσία της, γίνε-
ται ἔξω ἀπὸ τὴν (ὅποια) πατρίδα καὶ σὲ γλώσσα ἄλλη ἀπὸ τὴ μητρική: ἡ ἐξόριστη
ποιήτρια, μέσα στὴν κοσμοπολίτη Ἀλεξάνδρεια, ἐπιλέγει νὰ ἐκφραστεῖ καὶ στὴν κυ-
ρίαρχη γλώσσα – στὰ ἀγγλικά. Τὸ *Personal Landscape* κυκλοφορεῖ ἀργότερα σὲ βι-
βλιαράκι στὸ Λονδίνο, τὸ 1945. Περιέχει συνεργασίες τῶν Lawrence Durrell, Robert
Liddell, Olivia Manning καὶ ἄλλων. Τρεῖς εἶναι οἱ ἑλληνες ποιητὲς ποὺ παρουσιάζο-
νται, μεταφρασμένοι, προερχόμενοι καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ τὸν ἐκτὸς συνόρων ἑλληνισμὸ.
Πρῶτος ὁ Κ.Π. Καβάφης. Δεύτερη, ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου μὲ τὴν Ἀνατολή της
καὶ τέλος, ὁ Γιώργος Σεφέρης μὲ τρία τοῦ ποιήματα. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Καίρου ἀνά-
γονται θεματικά καὶ δύο μεταγενέστερα ἀδημοσίευτα ἄρθρα της: α) «Γιὰ τὸ Γιώργο
Σεφέρη», δακτυλόγραφο, 3 φύλλα, χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ (20/9/71),
β) «Γιὰ τὸν Καβάφη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια», δακτυλόγραφο, 2 φύλλα, χ.χ. ἀλλὰ
μᾶλλον γράφτηκε μαζὶ μὲ τὸ προηγούμενο.

‘*Η Ἀνατολή*. Βιβλίο, ἐξιστόρηση καὶ παράσταση τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς. Θεατρικὴ σειρά «Τὰ Πάθη μας», ἔκδοση τρίτη, Ἀθήνα 1962, σσ. 39 + (2 ἔ.ἄ.), σχέδιο Γιάννη Βαλαβανίδη¹².

* ‘*Η Ἀνατολή*. Βιβλίο, θεατρικὴ διασκευή, Ἀθήνα 1972, σσ. 24¹³.

Στὸν φάκελο περιλαμβάνονται:

Πρόσκληση τυπωμένη γιὰ παράσταση τοῦ ἔργου, ποὺ δόθηκε στὶς 14 Μαΐου 1972 στὴν Ἑστία Νέας Σμύρνης.

Ὁδηγίες τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου γιὰ τὸ θεατρικὸ ἀνάβασμα τῆς Ἀνατολῆς, χειρόγραφο, μονόφυλλο, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον τὸ 1972.

«Πότε, πῶς καὶ ποῦ γράφτηκε ἡ Ἀνατολή», σπάραγμα κειμένου τῆς Ε.Π. (σὲ πρῶτο ἐνικό, δακτυλόγραφο, μονόφυλλο, χ.χ.).

«Ἀπολογισμός» (1977), σπάραγμα κειμένου. Φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἀνάβασμα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ θεατρικοῦ ἔργου *Τὸ βουνό* (1972). Σχέδια τυπωμένα τοῦ Γιάννη Βαλαβανίδη, τοῦ Γιώργου Σικελιώτη, τῆς Μαρίας Βαξεβάνογλου. Βλ. φάκελος 4.1. καὶ 4.4.

«Ἡ Ἀνατολή», κείμενο δακτυλόγραφο.

Κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργο ‘*Η Ἀνατολή*

Φάκελος μὲ τὴν ἐνδειξή «Γιὰ πέταμα»

Μάρκος Στάνας «Τὸ ποίημα τῆς συμφορᾶς», ἐφημερίδα *Ἡ Νέα Σμύρνη*, ἔτος 23ον, ἀρ. φύλλου 981, 6/12/1952 (στὸ ἴδιο φύλλο δημοσιεύεται σὲ συνέχειες τὸ θεατρικὸ κείμενο *Ἡ Ἀνατολή*).

12. Οἱ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τῆς Ἀνατολῆς εἶναι κατὰ χρονολογικὴ τάξη οἱ ἑξῆς: πρῶτη ἔκδοση, Κάιρο 1944, δεύτερη ἔκδοση (Ἀθήνα) 1952, τρίτη ἔκδοση (Ἀθήνα) 1962, τέταρτη ἔκδοση, Ἀθήνα 1972. Στὸ Ἀρχειοῦ ὑπάρχουν δύο ἐκδόσεις, ἡ τρίτη (1962) καὶ ἡ τέταρτη (1972). Ἀναδημοσιεύσεις τοῦ ἔργου ἔχουν ἐντοπιστεῖ, βλ. φάκελος 4.3. (Ἀπολογισμός, 1977), ἀλλὰ καὶ φάκελος 4.4. (*Τιμοῦμε τὰ 60 χρόνια ...*, 1982). Ὅρισμένες λαοθάου καὶ στὸν περιοδικὸ Τύπο, ὅπως λόγου χάρι στὴν ἐφημερίδα *Ἡ Νέα Σμύρνη*, 1952, βλ. φάκελος 3.1.— Κριτικές. Ἀκόμα: «Ἑλλή Παπαδημητρίου, «Χαλασμός». Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν τρίτη ἐξιστόρηση», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τ. 6, τχ. 93 (Σεπτέμβριος 1962), σσ. 279-281.

13. Δωρεὰ Κλειῶς Μποσαντζόγλου (1999).

Νικηφόρος Βρεττάκος, «Ἡ ποίηση τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», *Τὰ Ἑλληνικά Χρονικά*, 22/6/1952.

Ἄ[σημάκης] Πανσέληνος, «Τὸ βιβλίο. Ἑλλης Παπαδημητρίου “Ἡ Ἀνατολή”, ἐξιστόρηση καὶ παράσταση», Ἀθήνα 1952 (δίχως ἄλλη ἔνδειξη).

Δ[ιδώ] Σ[ωτηρίου(;)] «Ἐκδόσεις. Ἑλλης Παπαδημητρίου, Ἡ Ἀνατολή», *Προσφυγικὸς Κόσμος*, 19/10/52.

Στέργιος Σκιαδᾶς «Ἑλλης Παπαδημητρίου, Ἡ Ἀνατολή», *Προσφυγικὸς Κόσμος*, 7/4/63.

«Στὴν Ἑστία, ἓνα καλλιτεχνικὸ πρωινό», ὑπογραφή «δ.». Γιά τὴ θεατρικὴ παράσταση, στίς 15/5/1972, ποὺ δόθηκε στὴν Ἑστία Νέας Σμύρνης. Ἀποκομμά ἐφημερίδας (19/5/1972).

«Ἡ Ἀνατολή», *Σταθμοί*, ἀρ. φύλλο 3, Ἰούνιος 1972 (δίχως ἔνδειξη συγγραφέως).

«Ἡ Ἀνατολή», κριτικὴ στὰ ἀγγλικά. Σημείωση ἰδιόγραφη τῆς Ε.Π., κείμενο ἀταύτιστο, χειρόγραφο, ἀνυπόγραφο, χ.χ., σσ. 7.

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνονται:

Olivia Manning, «Poets in Exile», περιοδικὸ *Horizon*, ἐκδότης Cyril Connolly, τ. 10, τχ. 58 (Ὀκτώβριος 1944), σσ. 270-279. Ἄρθρο (φωτοτυπία). Ἀναφέρει τὴν Ε.Π. καὶ τὸν Γιώργο Σεφέρη ὡς ἐξόριστους ποιητές. Παραθέτει 38 στίχους τῆς Ἀνατολῆς στὰ ἀγγλικά, φωτοτυπία (σσ. 273-74). Μνεῖα τῆς προηγούμενης δημοσίευσης στὸ *Personal Landscape*.

Ἐπιστολὴ τῆς κυρίας Mary Salmon πρὸς τὴν Ἑλλή Παπαδημητρίου, σταλμένη ἀπὸ τὴν Ἰρλανδία (Δουβλίνο, 12/1/1987), δακτυλόγραφη. Ἡ Μ. Salmon συγγράφει βιβλίο περὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἀγγλικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ἐπικεντρώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον της στὴ μυθιστοριογράφου Olivia Manning, τὴν ὁποία γνώρισε ἡ Ἑλλή στὸ Κάιρο. Ἡ ἐπιστολογράφος ζητᾷ πληροφορίες γιὰ τὴ στάση τοῦ ΕΑΜ, καθὼς καὶ τὴν προσωπικὴ ἐκτίμηση τῆς Ε.Π. γιὰ τὸ ὅλο θέμα.

Ποιήματα Ἑλλης Παπαδημητρίου (;) γιὰ τὴ Μέση Ἀνατολή. Σπαράγματα, χωρία τῆς Ἀνατολῆς μεταφρασμένα στὰ ἀγγλικά, δακτυλόγραφα, χειρόγραφα (1). Μνεῖα τῶν τόπων: Ἀσμάρα, Ἐρυθραία, Κέρεν, χ.χ., σσ. I-VII.

3.2. 'Απόκριση¹⁴

«Ποιήματα γραμμένα στη Μέση 'Ανατολή με τὸν καὶμὸ τῆς Ἑλλάδας. Βρέξε, οὐρανέ, φέτος πολὺ / νὰ κάν' ἡ ἀφανισμένη γῆς χορτάρι / κι ἀπὸ τοὺς ποθαμένους ποὺ πληθύνουνε / νὰ ὠφεληθοῦν οἱ ζωντανοί / τὸ πικροράδικο, τὴ βροῦβα, τὸ βλαστάρι». Βιβλίο, σχέδια Γ. Μανουσάκη, Ἀθήνα 1946, σσ. 30. Περιέχει τίς ἐνότητες: ΠροΕαμικά, 1941-1943 / Ἐπιγράμματα τοῦ 1944 / Τῆς Λυπημένης Ἀνοιξῆς τοῦ '45 / Κι ἓνα τοῦ 1946. Τόποι: Κέρεν - Ἀφρική, Ἀσμάρα, Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο Ἱερουσαλήμ, Φυλακὲς Βηθλεέμ, Στρατόπεδο 4ο. Τὸ σχέδιο τοῦ ἐξωφύλλου ἀναδημοσιεύεται στὴν Ἐπιθεώρηση Τέχνης, ἔτος Α', τ. 2, τχ. 10 (Ὀκτώβριος 1955), σ. 287.

Κριτικὴ γιὰ τὴν Ἀπόκριση

Ἐνότητα με τὴν ἐνδειξὴ «Γιὰ πέταμα»¹⁵

Κώστας Βάρναλης, «Πνευματικὴ ζωὴ – Βιβλιοκρισία: Τάσου Μιχαλακέα "Διγενῆς Ἀκρίτας", Β. Μεσολογγίτη "Φτωχὰ τραγούδια", Ἑλλης Παπαδημητρίου "Ἀπόκριση"», *Ὁ Ρίζος τῆς Δευτέρας*, ἀρ. φύλλου 27, ἔτος Α', 21/4/1947 (;), ἀπόκομμα κολοβό.

Γ[ιῶργος] Κ[οτζίουλας], «Σχόλια καὶ γινῶμες – Τὸ βιβλίο: Ἑλλης Παπαδημητρίου "Ἀπόκριση"», *Νέοι Σταθμοί, Δεκαπενθήμερο Λογοτεχνικὸ Περιοδικό*, ἔτος Α', τχ. 8-9, (Μάιος 1947), Ἀθήνα, διευθυντές: Γ.Μ. Πολιτάρχης, Σταῦρος Τσακίρης (ὀλόκληρο τὸ ἐντυπο).

14. Ἡ Ἀπόκριση ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο τῆς λογοτεχνικῆς ἔργου ποὺ ἐκδίδει στὴν Ἑλλάδα. Γράφτηκε, ὅπως δηλώνει ὁ τίτλος, καὶ αὐτὸ στὴ Μέση Ἀνατολή, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπιστροφή της, τὸ 1945, ἀποφάσισε νὰ τὸ ἐκδώσει στὴν Ἀθήνα. Διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ δύο τραβηγμάτων ἀπὸ ἓνα δεύτερο ἀντίτυπο, ποὺ δώρησε ἡ Μαρία Ἀσβέστη. Στὸ ἐσώφυλλο τοῦ ἐνὸς ἀναγράφεται: «Τὰ δύο σχέδια γίνανε ἀπὸ τὸν Γιώργο Μανουσάκη», ἐνῶ τὸ ἄλλο δὲν φέρει ἐνδειξή.

15. Γιὰ τὴν πρόσληψή τοῦ ἔργου καὶ γιὰ τὴ χειρόγραφη ἀναπαραγωγὴ του σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς ποιήτριας Βικτωρίας Θεοδώρου. Κρατούμενη στὶς γυναικεῖες φυλακὲς τοῦ Τρίκερι, ἀναφέρεται στὶς ἀντιγραφικὲς συνήθειες τῶν ἐξορίστων: «Ὅταν ἔφτασε ἡ "Ἀπόκριση" ... κάθισα καὶ τὸ ἀντέγραψα με εὐλάβεια». Βικτωρία Θεοδώρου, «Ἡ Ἑλλή Παπαδημητρίου στὶς ἀναμνήσεις μου», *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση*, τ. 12, τχ. 43 (Μάιος 1996), σσ. 156-157.

΄Ασημάκης Πανσέληνος, «΄Ελλης Παπαδημητρίου “Απόκριση”, ποιήματα, ΄Αθήνα 1947», *Μάχη χ.χ.* [1947], απόκομμα.

Τζ[ένη] Κ[αβαδία(;)] «Τὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Καλλιτεχνικὸ Δεκαπενθήμερο: “Ελλης Παπαδημητρίου “Απόκριση”», *Ἡ Ἐφημερίς τῶν Ἑλληνίδων*, χ.χ. [1947], απόκομμα.

Πέτρος Χάρης, «Ἡ Τέχνη καὶ ἡ ἐποχή μας – Τὰ νέα βιβλία: “Ελλης Παπαδημητρίου “Απόκριση”», Θάλειας Κεσίσογλου-Ἀγγελίδου “Μυστική προσφορά”, Νίκου Φωκᾶ “Ποιήματα”», *ἐφημερίδα Ἐλευθερία*, χ.χ. [1947], απόκομμα.

Ἔργα τῆς “Ελλης Παπαδημητρίου

Ἐπὶ τῇ μετεμφυλιακῇ περίοδῳ στὴ Δικτατορία (1958-1967)

3.3. Πορεία καὶ Περιπλάνηση

* *Πορεία καὶ Περιπλάνηση*, Ἐκδόσεις Νέα Τέχνη, Ἀθήνα [1958], σσ. 124.

* *Πορεία καὶ Περιπλάνηση* (Β΄ ἔκδοσις, μὲ περικοπὲς καὶ προσθῆκες), Ἀθήνα 1982, σσ. 110 + 8 φωτογραφίες (στὸν κολοφῶνα: ἀντίτυπα 1.200).

Πορεία καὶ Περιπλάνηση. Αἰγαῖο, προτελευταῖο νησί. Αἴγυπτος, ὁ κάμπος, τὰ γεφύρια. Παλαιστίνη, Βηθλεέμ, Χριστούγεννα. Βιβλίο, Ἀθήνα 1984 (σσ. 60 + 4 φωτογραφίες / ἐπικολλημένες φωτογραφίες)¹⁶.

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνονται – μὲ τὴν ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα»:

Ἀναλυτικὸ Δελτίο Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, τ. 32, Ἀθήνα 1976, λῆμμα 386: *Papadimitriou Hellé, Démarche et errance*. Παραπέμπει σὲ ἔκδοσις τοῦ 1971, απόκομμα τοῦ κειμένου¹⁷.

16. Ἡ πρώτη ἔκδοσις (1958) καθὼς καὶ ἡ δεύτερη (1982) ἀνῆκαν στὴ βιβλιοθήκη Ἀγλαΐας Ἀγιουάντη, καὶ φέρουν ἰδιόχειρες ἀφιερώσεις τῆς συγγραφέως. Στὸ ἔργο αὐτό, κεντρικὸ πρόσωπο εἶναι ἓνας ἐξόριστος τῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου στὸ πιὸ ἀρχαῖο νησί (ἴσως τὴ Γαῦδο), βλ. Β. Θεοδώρου, *δ.π.*, σσ. 155-156. Προσχέδιο τοῦ ἔργου, ὑποθέτω, ἀποτελεῖ ἓνα δισέλιδο δημοσίευμα τῆς Ε. Παπαδημητρίου μὲ τίτλο «Στρατόπεδο Προσφύγων στὴ Μέση Ἀνατολή» (ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Συνοδοιοπορικόν»), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Α', τ. 2, τχ. 10 (Ὀκτώβριος 1955), σσ. 303-304.

17. Οἱ ὡς τώρα γνωστὲς ἔκδόσεις συμποσοῦνται σὲ τέσσερις: 1958, 1971, 1982, 1984.

* Θρασύβουλος Σταύρου πρὸς Δημητρώ (Δημήτρης Φωτιάδης;): ιδιόγραφη ἐπιστολὴ μετ' ἡμερομηνία 30/6/1947. Ἀναφέρεται στὴν ἱστορία ἐνὸς γέρου (*Πορεία καὶ Περιπλάνηση*);).

“Histoire d' un vieux compagnon de route ou Marche et Peregrination”, γαλλικὴ μετάφραση (Ε.Π.) τοῦ ἔργου *Πορεία καὶ Περιπλάνηση*, δακτυλόγραφη, σσ. 14, ἀδημοσίευτη (;).

* Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Στρατόπεδο Προσφύγων στὴ Μέση Ἀνατολή», ἄρθρο, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Συνοδοιοπορικόν», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Α', τ. 2, τχ. 10 (Ὀκτώβριος 1955), σσ. 303-304 (φωτοτυπία).

* Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Ἕλληνες πρόσφυγες στὴ Μέση Ἀνατολή», ἄρθρο, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Η', τ. 15, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1962), σσ. 503-505.

Ἐπιστολὴ ιδιόγραφη τοῦ Τάκη Παπατσώνη πρὸς τὴν Ε.Π., μετ' ἡμερομηνία 1/8/1968. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ του ἀναφέρεται ἐγκωμιαστικὰ στὸ σύνολο τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου της, καθὼς καὶ στὴν *Πορεία καὶ Περιπλάνηση*, σσ. 3.

ΦΑΚΕΛΟΣ 4

* 4.1. *Σάμος. Πόλεις καὶ Τοπία τῆς Ἑλλάδος*, κείμενα Ν.Μ. Κοντολέων, Φ. Κόντογλου, Ε. Σταματιάδης (μετ' 235 φωτογραφίες ἐκτὸς κειμένου), Ἀθήνα 1959, σσ. 52 + 124 φωτογραφίες τοῦ Μάρκου Δροσάκη, ἐκλογὴ-σελιδοποίηση Ἑλλης Παπαδημητρίου. Τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου hors-série¹⁸.

«Κριτικὴ γιὰ τὴ “Σάμος”». Ἀρθρο ἄτιτλο, ἀνυπόγραφο, *Ἡ Καθημερινή*, 29/1/1960. Ὁ συντάκτης μνημονεύει ἐπιστολὴ τοῦ Τάκη Παπατσώνη, ὁ ὁποῖος καὶ συστήνει τὸ ἔργο. Ὄνομαστικὰ ἀναφέρονται ὡς συντελεστὲς τῆς ἐκδόσεως ὁ Ν. Κοντολέων καὶ ὁ Φ. Κόντογλου, ἐνῶ τὸ ὄνομα τῆς Ε.Π. παραλείπεται (ἀπόκομμα).

Ἐπιστολὴ ιδιόγραφη τοῦ καθηγητῆ Β. Τατάκη. Ἀπευθύνεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκῃ «Στὴν δεσποινίδα Ἑλλή», στίς 4/5/1960, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὰ συγχαρητήριά του γιὰ τὴ *Σάμος*.

18. Τὸ ἀντίτυπο ἀνῆκε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ΚΜΣ, δωρεὰ τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου (1960).

* 8 *τετράδια ποιήματα* «Πεζογραφία / ποίηση / τῆς ἰδίας πολιτείας δρόμοι / πὺλ γρήγορα πᾶς μὲ τὴν ποίηση / ἔχει τρόλεϋ / βλέπεις ἀπὸ μακρὰ καὶ λίγη θάλασσα». Βιβλίο, Ἀθήνα 1961, σσ. 176¹⁹. Ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς ὀκτώ «τετράδια»: *Εἰς τὸ βάθος Κῆπος*, σσ. 1-21. *Γραμμένα στὴ Μέση Ἀνατολή*, σσ. 23-49. *Ποιητικὴ γνώση καὶ γνωμικά*, σσ. 51-65. *Μαρτυρίες*, σσ. 67-82. *Ἡ γνώση τοῦ φόβου*, σσ. 83-105. *Ἡ γλύκα μερικῶν νησιῶν καὶ ἡ πέτρα τοὺς ἢ σκληρή*, σσ. 107-131. *Ἐπίκαιρα πολυφωνικά*, σσ. 133-146. *Τὸ πανέρι τοῦ πλανόδιου μικροπομπλητῆ*, σσ. 147-176. Εἰκονογράφηση· στὸν κολοφῶνα τυπωμένο: «Εὐχαριστῶ ὅσους φιλοτεχνήσανε τίτλους καὶ θέματα, Ε.Π.». »

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνεται:

«Ἡ γνώση τοῦ φόβου», ὑπογραφή: Στάθης Καρτέρης. Περὶ ποιήσεως. Ἀναφορές στὸν Φρανσουὰ Βιγιόν καὶ τὸν Κώστα Βάρναλη. Μονόφυλλο χειρόγραφο κείμενο.

Ἡ Ἀνατολή, Ἀθήνα 1962, βλ. φάκελος 3.1.

*Τὸ Βουνό*²⁰ «Τὸ δίκιο δὲν εἶναι σῦκο γινομένο ποὺ πέφτει ἀπὸ χαμηλὴ συκιά». Ἐξιστόρηση καὶ παράσταση ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Κατοχῆς. Θεατρικὴ σειρὰ «Τὰ Πάθη μας», σχέδια Μαρίας Βαξεβάνογλου, Ἀθήνα 1963, σσ. 35 (φωτοτυπία). Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύθηκε τὸ 1977 στὸν Ἀπολογισμό, βλ. φάκελος 4.

Περιλαμβάνονται:

“Le Rocher”, “La Montagne”, ἀνέκδοτη (;) μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὴν Ε.Π.: τρία δακτυλόγραφα ἀντίγραφα μὲ χειρόγραφες διορθώσεις τῆς ἰδίας.

Ἐπιστολὴ τοῦ Διονύσιου Ρώμα πρὸς τὴν Ε.Π.: «Τὸ ποίημά σου μοῦ ἄρεσε ἐξαιρετικά...», χ.χ., ἀναφέρεται μᾶλλον στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ 1963, γιατί ἡ ἐπιστολὴ φέρει στὸν φάκελο ἰδιόγραφη ἐνδειξὴ τῆς Ε.Π.: «Τὸ Βουνό».

* *Ε.Β.π.Α., Ἑλληνικὴ Βοήθεια πρὸς Ἀμερικὴ*, Ἀθήνα 1964, σσ. 50. Στὸ ἐσώφυλλο: «Τὸ ἐξώφυλλο φιλοτέχνησε ὁ Γιῶργος Ψαλλιδόπουλος».

Ἐπίσης, ὕλικο σχετικό:

Κείμενο περὶ Κατοχῆς καὶ Ἀντίστασης. ᾠτιτλο, δακτυλόγραφο, σσ. 11.

19. Δωρεὰ Θάλειας Κουτούζου-Μπίρη (1999).

20. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὴν κυρία Ἀνθὴ Κατσιρίκου.

Ἀρχή: «Ἐκεῖνο τὸ βράδυ βρεθήκαμε 4 φίλοι συνοδοιπόροι στὴν μπακαλοταβέρνα...».

Παραλλαγή τοῦ ἴδιου κειμένου, χειρόγραφο τετράδιο. Στὸ ἐξώφυλλο, τὰ ἀρχικά: Ε.Β.π.Α.²¹.

Συνοδευτικές σημειώσεις-προσχέδιο γιὰ συγγραφή τοῦ λογοτεχνήματος (σσ. 16) καὶ σχέδια γιὰ εἰκονογράφηση τοῦ κειμένου Ε.Β.π.Α.

*Ὁ Κοινὸς Λόγος*²²

* *Ἀκοῦμε τὴν φωνή σου πατρίδα*, δεκαεφτά ἀφηγήματα. Συλλογὴ-ἐπιμέλεια: Ἑλλη Παπαδημητρίου, πρόλογος: Κώστας Πορφύρης. Ἐκδόσεις Θεμέλιο, σειρὰ «Μαρτυρίες», 1964, σσ. 148 (βιβλίο, φωτοτυπία).

* *Ὁ Κοινὸς Λόγος*, ἀφηγήματα. Παρουσίαση-ἐπιμέλεια: Ἑλλη Παπαδημητρίου, Τὸ Ἑλληνικὸ Βιβλίο, Ἀθήνα 1972, σσ. 214. Μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση: «Γιὰ τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Χρέος πνευματικὸ στὸ Ἀρχεῖο. Ἑλλη Παπαδημητρίου».

* *Ὁ Κοινὸς Λόγος*, ἀφηγήματα. Συλλογὴ-ἐπιμέλεια: Ἑλλη Παπαδημητρίου,

21. Δωρεὰ Μαρίας Ἀσβέστη (1999). Μὲ δικτικὸ πνεῦμα παρουσιάζεται μιὰ φανταστικὴ ἀντιστροφή: ἡ Ἑλλάδα κάνει ἔρανο γιὰ νὰ στείλει ἑλληνικὴ βοήθεια στὴν Ἀμερικὴ. Ἡ συγγραφέας, πρὶν προβεῖ σὲ δημοσίευση, ἐπιθυμοῦσε νὰ κρατηθεῖ μυστικὸς ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, «Ε.Β.π.Α.». Βλ. τὴν χ.χ. ἀλλὰ πρὸ τοῦ 1964 ἐπιστολὴ τῆς στὴ Μ. Μερλιέ (Τμῆμα Ἀλληλογραφίας Ἀρχείου Μέλπως καὶ Ὀκτάβιου Μερλιέ).

22. Τὸ *Ἀκοῦμε τὴν φωνή σου πατρίδα* (1964) συνιστᾷ μιὰ πρόδρομη, προδικατορικὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἔπειτα τιτλοφορήθηκε «Ὁ Κοινὸς Λόγος», κυκλοφόρησε στὴ μεταπολίτευση καὶ ὁλοκληρώθηκε σταδιακά. Τὸ περιεχόμενο τῆς πρώτης αὐτῆς σύνθεσης τοῦ 1964 ἀντιστοιχεῖ στὸν τρίτο τόμο τῆς μεταδικτατορικῆς ὁλοκληρωμένης ἐκδόσεως. Ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ 1964, ἡ ἐπόμενη (καὶ ἐνδιάμεση χρονολογικά) εἶναι ἐκείνη ποὺ τυπώθηκε πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀπριλιανῆς δικτατορίας: *Ὁ Κοινὸς Λόγος*, Τὸ Ἑλληνικὸ Βιβλίο, 1972. Τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐνδιάμεσης ἐκδόσεως ἀντιστοιχεῖ στὸν πρώτο τόμο τῆς τελικῆς, μεταπολιτευτικῆς σειρᾶς. Ἡ ἐκδοση τοῦ Κέδρου, ἡ ὁλοκληρωμένη τελικὴ ἐκδοση, ἀρχίζει τὸ 1975 (τόμοι πρῶτος-δεύτερος-τρίτος) καὶ τὸ 1979 καταλήγει στὸν τέταρτο τόμο. Τὸ 1984 οἱ ἐκδόσεις Ἑρμῆς τυπώνουν ἕναν «πρῶτο τόμο» καὶ μοναδικό. Ἡ ἐκδοση τοῦ 1964 (Θεμέλιο) μᾶς παραχωρήθηκε γιὰ φωτοτυπία. Στὸ ΚΜΣ ὑπάρχουν τὰ πρωτότυπα τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1972 – ποὺ εἶχε καταθεθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ε.Π. – καθὼς καὶ τοῦ 1979, ποὺ ἀνῆκε στὴν Ἀγγαλιὰ Ἀγίουαάντη, ὑποδιευθύντρια τοῦ ΚΜΣ.

Κέδρος, Ἀθήνα 1979, σσ. 100. Ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τῆς Ε.Π. στὴν Ἀγλαΐα Ἀγιουτάντη.

Στὸν φάκελο περιλαμβάνονται κείμενα διάσπαρτα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν *Κοινὸ Λόγο*:

“Une tante parle à son neveu”, δισέλιδο, δακτυλόγραφο, στὰ γαλλικά, ἀτάυτιστο, ἀνυπόγραφο.

* «Μικρασιατικὸς Χαλασμός» (λαϊκὲς ἀφηγήσεις), ἐπιμέλεια: “Ἑλλη Παπαδημητρίου, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Η΄, τ. 16, τχ. 93 (Σεπτέμβριος 1962), σσ. 282-299 (φωτοτυπία). Προδημοσίευση (;) τοῦ *Ἀκοῦμε τὴν φωνή σου πατρίδα*. Περιέχει διηγήσεις τῶν: Δ. Καυτζίκη, Χρ. Φανουράκη, Ε. Καλαντζή, Κ. Μαμέλη καὶ Χ. Χαραλαμπίδη. Τοῦ τελευταίου τὸν λόγο καταγράφει ὁ συνεργάτης τοῦ ΚΜΣ Ἑμμανουήλ Τσαλίκोगλου²¹.

* “Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Δυὸ λαϊκὰ ἀφηγήματα ἀπὸ τὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας: α) Ἀφηγῆται μιὰ Γιαννιώτισσα, β) Ἐγράψε ὁ Ἑρμος Ἀ[ργαῖος]». Σχέδια τοῦ Α. Βαλαβανίδη, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος ΙΑ΄, τ. 22, τχ. 129 (Οκτώβριος 1965), σσ. 280-285 (φωτοτυπία)²¹.

«Ζωντανὸς Ἑλληνικὸς Λόγος – ἓνα τεῦχος ἀφηγήματα». Ὁμιλία στὸν σύλλογο Οἱ Φίλοι τοῦ Γ[ιάννη] Κ[ορδάτου(:)], στίς 3/6/1964. Ἀνυπόγραφο, ἀλλὰ τῆς Ε.Π., σσ. 4, δακτυλόγραφο.

«Περὶ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων – “Ἐνα περιστατικό». Κείμενο τῆς Ε.Π., ἄτιτλο, δακτυλόγραφο.

«Μιλᾷ ὁ Μπαρμπα-Ἡλίας», διήγηση πρόσφυγα. Χειρόγραφο ὅπου ἐπισυνάπτεται «ἔντυπο Πιστοποιητικὸ τοῦ πρόσφυγα Ἡλίου Παπαχρήστου», φωτογραφία καὶ ἔνδειξη ἀπὸ τὸν Τσεσμέ τῆς Ἐπαρχίας Κρήνης», χρονολογία 1927.

23. Ὁ καππαδόκης Ἑμμανουήλ Τσαλίκोगλου, δεινὸς τουρκιστῆς, στάθηκε κοντὰ στὴν προσπάθεια τῆς Μέλπως Μερλιε δουλεύοντας ἀφιλοκερδῶς ὡς μεταφραστῆς, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ἰδρυσης τοῦ Κέντρου. Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο παραμένει ἀνέκδοτο στὸ Ἀρχεῖο.

24. Ὁ Ἑρμος Ἀργαῖος, λογοτεχνικὸ ψευδώνυμο τοῦ Ἑρμούλου Ἀνδρεάδη, ἦταν γνωστὸς μεταφραστῆς τοῦ Ἀἰῖ Νεσὶν στὰ ἑλληνικά. Συνεργάτης ἐπὶ πολλὰ χρόνια τοῦ Κέντρου, εἰδικεύθηκε –ὡς τουρκομαθῆς– στὴ συλλογὴ ὕλικου στοὺς προσφυγικοὺς συννοικισμούς. Ἡ παρουσία τόσο τοῦ Τσαλίκोगλου ὅσο καὶ τοῦ Ἀνδρεάδη δίνει μιὰ ἰδέα τοῦ ὀφάλλιου λώρου ποὺ συνδέει ἐξαρχῆς τὸ Κέντρο μὲ τὸν *Κοινὸ Λόγο*.

«Ο Κοινός Λόγος, σημειώσεις», σσ. 4. Σημειώσεις που έμπεριέχονται στον τελευταίο τόμο του *Κοινοῦ Λόγου*, Κέδρος 1979 (φωτοτυπία έντύπου).

Κριτική για τὸν *Κοινὸ Λόγο*

Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, «Μυθολογία καὶ ἱστορικὴ ἀλήθεια: Ἑλλης Παπαδημητρίου, Ὁ Κοινὸς Λόγος, ἀφηγήματα, τ. 3, Κέδρος, Ἀθήνα 1975.» Κριτικὴ βιβλίου. *Ἡ Καθημερινή*, 11/1/1976. (Βλ. ἐδῶ Μικρὸς Ὁδηγὸς Πλεύσης, ὑποσημ. 5)

«Γιὰ τὸν Κέδρο = Νανά καὶ συνεργάτες, μεγάλους καὶ μικροὺς, ποὺ βγάλανε τὸν Κοινὸ Λόγο, μὲ ἀφορμὴ τὴν Κριτικὴ τοῦ Ἀλ. Κοτζιά – Ἡ Καθημερινή 11/1/76, Ἐξηγήσεις μεταξύ μας». Ἀπάντηση ποὺ ἀπευθύνει ἡ Ε.Π. προσωπικά στὴ διευθύντρια τοῦ Κέδρου, Νανά Καλλιανέση· δακτυλόγραφο, ἀδημοσίευτο, σσ. 3, γ.χ. ἀλλὰ τοῦ 1976.

* Θάνος Χ. Παπαδόπουλος «Ὁ Λαϊκὸς Λόγος, σημειώσεις μὲ ἀφορμὴ ἓνα βιβλίο», *Ἡ Ἀυγή*, 17/1/1976.

* Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέζ, «Ὁ Κοινὸς Λόγος, Ἀφηγήματα ποὺ μάζεψε καὶ ἐπιμελήθηκε ἡ Ἑλλην Παπαδημητρίου», *Ἡ Ἀυγή*, 22/2/1976.

Περίοδος Δικτατορίας (1967-1974)

4.2. * *Πολύμνια Λάσκαρι*

Ἀφιέρωμα συνεργατῶν καὶ φίλων της, Ἑστία Νέας Σμύρνης, Ἀθήνα 1969, σσ. 46. Γράφουν: Σοφία Ἀντωνιάδου, Ν. Ἀρώνης, S. Baud-Bovy, E. Κριαρᾶς, O. Merlier, A. Mirambel, Ὁλγα Βατίδου, Π. Παπατσώνης, Πάνος Παραρᾶς, Β. Τατάκης, μὲ Συγγενής [= Ἑλλην Παπαδημητρίου, σ. 42]²⁵.

Ἡ Ἀνατολή, Ἀθήνα 1972, βλ. ὑποσημ. 12.

Ὁ Κοινὸς Λόγος, Ἀθήνα 1972, βλ. ὑποσημ. 22.

25. Ἡ Πολύμνια Λάσκαρι, σμυρναϊκῆς καταγωγῆς, ἦταν θεία τῆς Ἑλλης, ἀδελφῆ τῆς μητέρας της. Βλ. καὶ φάκελος 1. Οἱ δύο βιβλιοθήκες, τῆς Πολύμνιας Λάσκαρι καὶ τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, δωρήθηκαν στὴν Ἑστία Νέας Σμύρνης. Παρὰ τὴν προθυμία τῶν ὑπαλλήλων, σὲ ἐπιτόπια ἔρευνα ποὺ ἐπιχειρήσα δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἐντοπίσω τὰ ἴδια τὰ ἀντίτυπα τῶν δύο βιβλιοθηκῶν (Μάρτιος 2000).

Λαὸς Παρών

Ἐπεισόδια Κατοχῆς καὶ Ἀντίστασης σὲ ἓνα νησί, Ἀθήνα 1973.

Βιβλίον ποὺ ἀναφέρεται στὴ Σάμο, κείμενο σσ. 41 + 5 φωτογραφίες Μάρκου Δροσάκη, πολυγραφημένο, μὲ ἰδιόγραφη σημείωση τῆς Ε.Π.: «Τελικὴ μορφὴ μὲ διορθώσεις». Στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκαν 225 ἀντίτυπα ἐκτὸς ἐμπορίου».

Φωτογραφίες Μάρκου Δροσάκη, σχέδια Ἑλλῆς Παπαδημητρίου (τὰ πρωτότυπα ὅλων τῶν φωτογραφιῶν τῶν σσ. 41-45). Εἴκοσι φύλλα λυτά.

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνονται – μὲ τὴν ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα»: Κείμενο στὰ γαλλικά, ἀκέφαλο, χειρόγραφο, σσ. 8.

«Tableaux et Dialogues ordonnés en vue de faciliter un film sur la Résistance dans une île grecque (Samos) pendant la guerre (1941-1943). Avec indications photographiques et dessins.»²⁶ Γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν Ε.Π., χειρόγραφο, σσ. I-X.

«Le peuple présent». Κείμενο ἀποτελούμενο ἀπὸ 35 σκηνές-παραγράφους χωρισμένες σὲ δύο τμήματα: première partie 1-13 / deuxième partie 15-26, γαλλικά, δακτυλόγραφο.

Ἐπιστολὴ Λάμπη Χριστόπουλου (Χολαργὸς 8/6/73) πρὸς τὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου. Ἀναφέρεται στὸ *Λαὸς Παρών*. Σὲ δεύτερο πρόσωπο, τὴν ἀποκαλεῖ «ἀδελφὴ μου».

Περίοδος Μεταδικτατορικῆ. Μεταπολίτευση (1974-1984)

* 4.3 *Ποιήματα*, Ἀθήνα 1975, σσ. 46 (βιβλίον)²⁷. Στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκε στὸ Τυπογραφεῖο Νικ. Παπαδοκωνσταντάνη, Παγκράτι».

Στὸν φάκελο περιλαμβάνεται:

Φαίδρας Ζαμπαθᾶ-Παγουλάτου συγχαρητήρια ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ε.Π. γιὰ

26. Τὸ ἔργο δὲν φαίνεται νὰ κυκλοφόρησε στὸ ἐμπόριο. Ἡ συγγραφέας τὸ χάριζε ἢ ἴδια σὲ φίλους: τὸ ἀνατρεπτικὸ περιεχόμενό του ἐμπόδιζε τὴ δημοσιοποίησή του στὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν. Ἡ σκέψη νὰ ἀναζητηθεῖ μιὰ ἄλλη γλώσσα – ἢ κινηματογραφικὴ – προκύπτει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ λογοκρισία τῆς χούντας. Ἐκεῖ, νομίζω, ἀποσκοποῦσε καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου: ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο θὰ ἀποτελοῦσε ἓνα καλὸ διαβατήριο γιὰ τὸ ἔργο – ποὺ θὰ μπορούσε ἔτσι νὰ περάσει τὸ μήνυμά ἐξω ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ σύνορα.

27. Δωρεὰ Κλειῶς Μποσταντζόγλου (1999).

τὰ *Ποιήματα*, Ἀθήνα 11/4/1976.

* *Ἡ Παρέα*²⁸, *Χειμώνας-Ἀνοιξη-Καλοκαίρι-Φθινόπωρο*, κείμενο Ἑλλης Παπαδημητρίου, εἰκονογράφηση Ἑλλης Κομνηνοῦ, Κέδρος, Ἀθήνα 1976. Τυπογραφικὰ δοκίμια σὲ τρία τεύχη: πρῶτο βιβλίο (1976): σσ. 36, δεύτερο βιβλίο (1977): σσ. 36, τρίτο βιβλίο (1978): σσ. 21. Φωτοτυπία, λείπουν τὰ ἐξώφυλλα.

* *Ἀπολογισμός, Θεατρικὸ πείραμα*. Εἰσαγωγή Ἑλλης Παπαδημητρίου, Κέδρος, Ἀθήνα 1977, σσ. 80. Ἀναδημοσιεύει τὰ κείμενα *Ἡ Ἀνατολὴ καὶ Τὸ Βουνό*, σχέδια Μαρίας Βαξεβάνογλου²⁹. Ὁ φάκελος περιλαμβάνει τὸ πρῶτο-τυπο σχέδιο τοῦ ἐξωφύλλου.

Ὁ *Κοινὸς Λόγος*, Ἀθήνα 1979, βλ. φάκελος 4.1.

* *Εὐγένης Χαλαμπίδης*³⁰, σύνθεση-ἐπιμέλεια: Ἑλλη Παπαδημητρίου, «...ἀπὸψε στὶς 22 Ἰουλίου πῆραν τὸ Δήμαρχο Περιστερίου γιὰ ἐκτέλεση...». Ἑκδοση ΠΕΑΕΑ, Περιστερί, 1979, σσ. 1-87 (φωτοτυπία). Συλλογὴ καὶ προσφορὰ ὕλικου: Καλλαντζόγλου Ἀφρό, Μπαζακίδης Γιάννης, Κασσελούρης Λάμπρος, Παπαδημητρίου Σεραφεῖμ, Παρλιάρου Ἄννα, Σκούρτης Σταμάτης, Σταματιάδης Σάββας, Χατζηιωάννου Λευτέρης.

Τετραμερὴς σύνθεση:

Α' (1945) δικά του κείμενα – δύο δημοσιεύματα τοῦ *Ριζοσπάστη*, σσ. 1-39.

Β' (1946-1948) γράμματά του καὶ στίχοι, σσ. 40-52.

Γ' (1907-1948) βιογραφικὲς πληροφορίες-μαρτυρίες, σσ. 53-69.

Δ' (1945-1948) γράφουν – ἱστοροῦν οἱ συγκρατούμενοί του, σσ. 70-87.

* *Παλιὲς φωτογραφίες, Ἀθήνα, Πειραιά, Καισαριανή*. Μάρκος Δροσάκης, Παῦλος Βακάλης, Ἑλλη Παπαδημητρίου, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1979.

4.4. Ποίηση, τ. Β', Ἀθήνα, Κέδρος 1980. Ἀντίτυπο ἀτελές. Μόνο ἡ προμετωπίδα, οἱ σσ. 153-154 καὶ ὁ κολοφώνας: «Στοιχειοθεσία-Ἐκτύπωση, Τυπογραφεῖο Ἀγυσίλου Ζουμαδάκη, Αὐγουστος 1980. Γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων Κέδρος». Ἰδιόγραφη μνεῖα τῆς Ε.Π.: «Στὶς τελευταῖες σελίδες, μερικὰ τοῦ 1986 ποὺ θυμῆθκα καὶ σημειῶνω τῆς Παλαιστίνης».

28. Τὸ πρῶτοτυπο ἀνήκει στὴν κ. Ἀνθὴ Κατσιρίκου.

29. Δωρεὰ Θάλειας Κουτούζου-Μπίρη (1999).

30. Τὸ πρῶτοτυπο ἀνήκει στὴν κ. Ἀνθὴ Κατσιρίκου.

* *Τιμοῦμε τὰ 60 χρόνια τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς*. Ἑστία Νέας Σμύρνης, Ἀθήνα 1982, σσ. 24. Θεατρικὸ πρόγραμμα ὅπου δημοσιεύονται ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου *Ἡ Ἀνατολή*, καθὼς καὶ τὸ ποιητικὸ σχεδιάσμα *Τὸ ἀθέμελο γεφύρι – Ὅραμα*. Τυπώθηκε σὲ 600 ἀντίτυπα ἀριθμημένα, ἐκτὸς ἐμπορίου, φωτογραφίες Μάρκου Δροσάκη, ἐπιμέλεια Παύλου Βακάλη (φωτοτυπία)³¹.

* *Σημειωματάριο: Συνήθειες, ἐορτές, ἐκδηλώσεις, ὁ χορός-χοροί, τὸ πένθος, δείγματα τοῦ βίου καὶ τοῦ τόπου μας εἰρηνικά. Κι ἓνα νησί ὁλόκληρο, φωνές, κουβέντες, πονηριές, παλληκαριές, οἱ ἀέροντες, ἡ ἐρημιὰ, ὁ πρῶτος καὶ ὁ τελευταῖος τοῦ ἡλίου*, Ἀθήνα 1983, σσ. 60. Στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκε σὲ 600 ἀντίτυπα μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Παύλου Βακάλη»³².

Δυὸ ἀνόμοια νησιά, Μεταπολεμικὴ Σάμος, Ἡ κοντινὴ μας Αἴγινα. Βιβλίο, Ἀθήνα 1984, σσ. 14.

* *Ἡ Δίκαιη Κοῦτα – γνώμες, κρίσεις, ἀπορίες, ἐξηγήσεις, παρεξηγήσεις*. Βιβλίο, Ἀθήνα 1984, σσ. 31. Στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1984 ἀπὸ τὸν Παῦλο Βακάλη σὲ 1.100 ἀριθμημένα ἀντίτυπα γιὰ λογαριασμὸ τῆς "Ἑλλης Παπαδημητρίου», φωτοτυπία»³³.

ΦΑΚΕΛΟΣ 5

Δημοσιευμένα³⁴ διάσπαρτα κείμενα τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, 1954- κ.έ.

Φάκελοι 5.1-5.5 καὶ 6.1-6.3 μὲ τὴν ἐνδειξὴ «Γιὰ πέταμα»

5.1. Μουσικὰ (1954-1976)

Γιὰ τὸ λαϊκὸ τραγούδι, τὴ δημοτικὴ μουσικὴ καὶ τὸν χορὸ

*Τὸ σύγχρονο λαϊκὸ τραγούδι, δοκίμιο. Ἰδιόγραφη σημείωση τῆς Ε.Π.: «Γράφτηκε τὸ 1936 γιὰ ἓναν Αὐθαίρετο Ὁδηγὸ τῆς Ἑλλάδος»*³⁵. Ξαναγρά-

31. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὸ Μουσικὸ Λογογραφικὸ Ἀρχεῖο.

32. Δωρεὰ Θάλειας Κουτούζου-Μπίρη (1999). Ἰδιόγραφη ἀφιέρωση τῆς συγγραφέως. Στὴν παράσταση συμμετεῖχαν ὁ Ὅμιλος Ἑλληνικῶν Χορῶν «Ἑλένη Τσαούλη» καὶ ἡ Δόμνα Σαμίου.

33. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὴ βιβλιοθήκη Μάρκου Δραγούμη.

34. Δημοσιευμένα στὴν πλειονότητά τους. Τὰ ἀδημοσίευτα ἢ ἀνεξακρίβωτα σημειώνονται μὲ ἐρωτηματικὸ σὲ παρένθεση.

35. Αὐθαίρετος Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος, βλ. καὶ φάκελος 5.3., ὅπου ἐπαναλαμβάν-

φτηκε για τὸ Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τὸ 1954, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον τοῦ 1954. Σὲ δύο ἀντίτυπα: τὸ πρῶτο, φωτοτυπία χειρογράφου μὲ ἐνθετες φωτογραφίες (σσ. 21) καὶ τὸ δεύτερο, δακτυλόγραφο (σσ. 13).

Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Καὶ πάλι γιὰ τοὺς λαϊκοὺς χοροὺς», *Παναθήναια*, (Ιούλιος /Αύγουστος 1960), σ. 73. Ἀπάντηση σὲ προηγούμενο ἄρθρο τοῦ Κώστα Φραγκισκάτου «Τὸ ἐξωελληνικὸ πνεῦμα στὴ σύγχρονη χορογραφία τῶν ἐθνικῶν μας χορῶν», *Παναθήναια*, χ.χ., σσ. 42-44.

«Ἡ ἐντεχνη λαϊκὴ μας μουσικὴ. Μιὰ ἐπιστολὴ τῆς κυρίας [Ἑλλης] Παπαδημητρίου», *Ἀνεξάρτητος Τύπος*, 4/1/61 (ἀπόκομμα).

«Προβλήματα Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Μιὰ ἔρευνα γιὰ τὸ λαϊκὸ τραγούδι. Τὸ ρεμπέτικο εἶναι κατεξοχὴν λαϊκόν. Ἐκφράζει τὸ πάθος, τὴν ἐμπνευση τῶν κοινῶν Ἑλλήνων. Ὁ Θεοδωράκης μὲ τὸν Ἐπιτάφιο ἐξαίρει τὴ λυρική φλέβα τοῦ Ρίτσου. Ἡ ἀπάντηση τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», *Ἑφημερίδα Ἡ Ἀδὴ*, 30/3/1961 (ἀπόκομμα).

«Ἀπάντηση σ' ἓναν ἀντίλογο. Οἱ πηγές τῆς αἰσιοδοξίας μας. Μιὰ γνώμη τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», *Ἑφημερίδα Ἡ Ἀδὴ*, 9/8/1961 (ἀπόκομμα). Ἄρθρο περὶ δημοτικῶν τραγουδιῶν.

«Ἀπ' ἀφορμὴ τῆ συζήτησης γιὰ τὸ ρεμπέτικο τραγούδι. Ὁ μουσικός μας πλοῦτος. Τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», *Ριζοσπάστης*, χ.χ. ἀλλὰ πιθανὸν στίς 7/5/1976. Ἀπόκομμα τῆς ἑφημερίδας καὶ δακτυλόγραφο ἀντίγραφο, σσ. 4. Στὸν ἴδιο φάκελο: «Ἐνα γράμμα τοῦ Τάσου Σχορέλη στὸν Ριζοσπάστη: Τὸ ρεμπέτικο καὶ τὸ ἐλληνικὸ λαϊκὸ τραγούδι» (ἀπόκομμα). Ἀπάντηση σὲ σημεῖωμα τοῦ Ζήση Σκάρου μὲ τίτλο: «Οἱ διαστάσεις τοῦ ρεμπέτικου», *Ριζοσπάστης* 12/3/76.

«Ἀγγελος Σικελιανός, Ὑμνωδὸς καὶ Ὁραματιστής. Πορτραῖτο του καὶ ἀνέκδοτες φωτογραφίες ἀπὸ τὶς Δελφικὲς Γιορτές. Ἑλλη Παπαδημητρίου».

νεταὶ ὁ τίτλος. Δὲν γνωρίζω ἂν ποτὲ ἐκδόθηκε. Ὅμως τοποθετώντας τὰ πράγματα μέσα στὸν χρόνο, στὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, καὶ συνδυάζοντας τὴν ἥδη τόσο καλὴ γνώση τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ποῦ εἶχε ἡ συγγραφέας, καθὼς καὶ τὸ ἀντιρρητικὸ τῆς πνεῦμα, μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ σχέδιο ἦταν ἓνας ὁδηγὸς ποῦ θὰ ἀντιστρατεύοταν τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία. Τὸ 1935 ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου δημοσίευσε τὸ «Ὀδοιπορικὸ Ἡπείρου» στὰ *Νεοελληνικὰ Γράμματα*. Ἴσως ἡ σύλληψή της ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, στὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, ἀνέκοψε τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ *Αὐθαίρετου Ὁδηγοῦ*.

“Άρθρο δισέλιδο, σπάραγμα από περιοδικό, αταύτιστο, σσ. 143-144, χ.χ. αλλά μετά τὸ 1978. Γιὰ τὶς Δελφικὲς Γιορτές, βλ. φάκελος 10.1.

* Χειρόγραφο σημείωμα τῆς μουσικολόγου Δέσποινας Μαζαράκη, χ.χ., ἄτιτλο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἄρθρο τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου περὶ ἐλληνικῆς δημοτικῆς καὶ λαϊκῆς μουσικῆς³⁶.

5.2. Πολιτικά (1955-1977)

* «Στρατόπεδο Προσφύγων», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Α', τ. 2, τχ. 10 (Ὀκτώβριος 1955), σ. 287.

* «Γλωσσικὰ Ζητήματα», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Γ', τ. 6, τχ. 31 (Ἰούλιος 1957), σσ. 51-52, με ὑπογραφή Ἑλλης Παπαδημητρίου (φωτοτυπία).

«Ἄχ, αὐτὸς ὁ Ἄλλος! Θέμα γλωσσικό» με τὴν ὑπογραφή τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου (σπάραγμα), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Γ', τ. 6, τχ. 33 (Σεπτέμβριος 1957), σ. 215.

«Θέματα καὶ Ἀπόψεις. Ἡ Κριτικὴ καὶ “Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται” τῆς κας Ἑλλης Παπαδημητρίου», ἐφημερίδα αταύτιστη, χ.χ. ἀλλὰ δεκαετία τοῦ 1950 (ἀπόκομμα).

* Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Τῆς Ἀφρικῆς» (ποίημα), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Δ', τ. 7, τχ. 41 (Μάιος 1958), σσ. 307-309.

«Ἐμπόριο καὶ Τέχνη» τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, *Ζυγός*, Ἰανουάριος 1959, σσ. 15-16.

«Περὶ Ἀφαίρεσης στὴν Τέχνη»³⁷. Ἄτιτλο, χειρόγραφο, ἀνυπόγραφο.

«Περὶ Ἀφηρημένης Τέχνης». Ἄτιτλο, δακτυλόγραφο, μονόφυλλο, ἀνυπόγραφο.

36. Προέρχεται ἀπὸ τὸ Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο.

37. Τὰ κείμενα «Περὶ Τέχνης καὶ Ἀφαίρεσης στὴ Ζωγραφικὴ» –κείμενα κατεξοχὴν πολιτικά– ἐντάσσονται στὶς ἔντονες ἰδεολογικὲς συζητήσεις ποὺ εἶχαν ξεκινήσει τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸν ὅρο τῆς Ἀριστερᾶς. Εἶναι μὲν ἀχρονολόγητα, ἀλλὰ θὰ τὰ τοποθετοῦσα στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, ὅταν ἡ συγγραφέας πῆρε μέρος σὲ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων ποὺ εἶχε ξεκινήσει μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης*. Βλ. σχετικὰ, Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Μιὰ ἀπάντηση στὸν Ἀντρέα Κέδρο»,

«Περὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ Ἀφηρεμένης Τέχνης». Ἀτιτλο, χειρό-
γραφο, ἀνυπόγραφο.

«Περὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Σκέψεις». Ἐπιστολὴ στὰ γαλλικά, δακτυ-
λόγραφο, ἀνυπόγραφο, ἀποδέκτης ἄγνωστος, σσ. 4, χ.χ.

«[...] Ἡ ἀφαίρεση δὲν ἔλειπε ποτέ, εἶναι συστατικὸ τῆς Τέχνης. Ἀπὸ Ἰλιάδα
μέχρι Μαντινάδες, ἀπὸ Θεοβάντες μέχρι Τολστόι, ἀπὸ Κόρες τῆς Ἀκρόπολης
μέχρι ἀφρικανικὰ εἰδῶλα, μέχρι καὶ Μιχαήλ Ἀγγελό, μέχρι τὸ μνημεῖο τῆς
Πίνδου τοῦ Καπράλου, τὸ ἔργο τέχνης εἶναι καὶ ἀφαίρεση... Ἑ[λλη] Π[απα-
δημητρίου]». Σπάραγμα ἀπὸ ἀταύτιστο ἔντυπο. Εἰκονογράφηση μὲ ἔργα τοῦ
Τζιόττο, τοῦ Θεόφιλου, τοῦ Χ. Καπράλου. Μονόφυλλο, χ.χ.

«Σὲ Συνεργεῖα Ἑργατῶν Τέχνης». Περὶ ποίησης, λογοτεχνίας καὶ καλλιτε-
χνικῆς παραγωγῆς. Κείμενο προγραμματικὸ, ἐσωκομματικὸ (;), δακτυλό-
γραφο, 4 φύλλα, χ.χ., ἀνυπόγραφο ἀλλὰ τῆς Ε.Π., ἀδημοσίευτο.

«Σκέψεις σὲ μορφὴ ἐπιστολῆς». Στὰ γαλλικά, δακτυλόγραφο, δίχως ὄνομα
ἀποδέκτη, ἀνυπόγραφο, σσ. 4, χ.χ.

«Καὶ ὁ ἀντίλογος τοῦ γύφτου... Ἡ Ἑλλή Παπαδημητρίου ἀπαντᾷ». Ἐφημερί-
δα Ἡ Ἀδὴ, 10/11/1960 (ἀπόκομμα).

* Ἑλλή Παπαδημητρίου «Καὶ τὰ βουνὰ θὰ λυπηθοῦν» (ποίημα), Ἐπιθεώρη-
ση Τέχνης, ἔτος Θ', τ. 18, τχ. 105 (Σεπτέμβριος 1963), σ. 262.

Ἑλλή Παπαδημητρίου, «Ἐντυπώσεις ἀπὸ ἓνα ταξίδι. Ματιὲς στὴν Μόσχα.
Τὶς μέρες πού ὁ Σοβιετικὸς Λαὸς γιόρταζε τὴν 20ὴ ἐπέτειο τῆς Νίκης», ἐφη-
μερίδα Τὰ Νέα (;), Κυριακὴ 20/6/1965 (ἀπόκομμα).

Ἑλλή Παπαδημητρίου, «Τὰ Εἴκοσι χρόνια τῆς Νίκης», Ἐπιθεώρηση Τέχνης,
τχ. 127 (Αὐγουστος 1965), σσ. 74-78 (σπάραγμα).

Ἑλλή Παπαδημητρίου, «Φίλιππα Γελαδόπουλου, Μακρονήσι», Ἐπιθεώρηση
Τέχνης, ἔτος ΙΑ', τ. 22, τχ. 129 (Ὀκτώβριος 1965), σ. 329.

Κριτικὴ τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Τάκη Ἀδάμου

Ἐπιθεώρηση Τέχνης, ἔτος Ε', τ. 9, τχ. 49 (Ἰανουάριος 1959), σσ. 59-60. Ἐπίσης
τῆς Ἰδίας, «Εὐλογία διαμαρτυρία», Ἐπιθεώρηση Τέχνης, ἔτος Ε', τ. 9, τχ. 52
(Ἀπρίλιος 1959), σσ. 219-220, καθὼς καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Α. Κέδρου στὸ ἐπό-
μενο τεύχος 53-54 (Μάιος-Ἰούνιος), σ. 302.

Τραγούδια της Ἀντίστασης. Δακτυλόγραφο, ἄτιτλο, χ.χ., ἀδημοσίευτο (;), σσ. 2.

«Μαικυνάτα». Περὶ τῶν χορηγιῶν τοῦ Ἰδρύματος Φῶρντ σὲ ἑλληνες διανοομένους, στὴ διάρκεια τῆς χούντας τῶν συνταγματαρχῶν. Χειρόγραφο μὲ ἔνδειξη: «Τὸ Βῆμα, 17.8.71», δημοσιευμένο (;).

Κείμενο γιὰ τὴ διάσπαση τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος. Συντάκτρια ἡ Ε.Π. Δίφυλλο δακτυλόγραφο, ἄτιτλο, ἀνυπόγραφο, χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1968. Πιθανότατα γιὰ χρῆση ἐσωκομματικῇ, συνταγμένο στὸ β' ἐνικὸ πρόσωπο, ἀποδέκτης ἄγνωστος, ἀδημοσίευτο.

Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Οἱ πνευματικὲς ἐλευθερίες», *Ριζοσπάστης* (;), χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ 1974. Ἀρνητικὴ ἀποτίμηση τοῦ συγγραφέα Σολζενίτσιν.

«Ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴν Ἑθνικὴ Ἀντίσταση. Σχόλια σὲ συνέντευξη τοῦ συγγραφέα τῶν «Καπετανίων»» τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, *Ριζοσπάστης*, 29/2/ 1976. Ἀρνητικὴ ἀποτίμηση τοῦ βιβλίου τοῦ Dominique Eudes *Les Kapetanios* (γαλλικὴ ἔκδοση 1970, ἑλληνικὴ μετάφραση 1975).

Ἐπίσης στὸν ἴδιο φάκελο, ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Γιάννη Χαρατσίδη πρὸς τὴν Ε.Π. (29/2/76). Συγχαρητήρια γιὰ τὸ ἄρθρο τῆς «ἐναντίον τοῦ ἀντιδραστικοῦ καὶ δῆθεν ἀντιστασιακοῦ βιβλίου».

Ἐπιστολὴ τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου (28/11/1977) πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου γιὰ τὴν Ἀντίσταση στὴν Κρήτη, τοὺς συντρόφους Σπύρο Μπλαζάκη καὶ Γιώργη Τσομπανάκη. Δακτυλόγραφο.

«Γλώσσα καὶ Ἀγλωσσία. Παρατηρήσεις ἐμπειρικὲς τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», *Σύγχρονοι Καιροί*, τ. 5, Ἐκδόσεις Φιλιππότση, 1983, σσ. 219-221, ἔντυπο (καὶ τὸ δακτυλόγραφο, σσ. 10).

5.3. Διάφορα διάσπαρτα κείμενα τῆς Ε.Π.

Ποιητικά

«Γιὰ τὸν Πάνο Χαλδέζο (1895-1983), πρόεδρο τῆς Ἑστίας Νέας Σμύρνης». Ποίημα 22 στίχων, ἄτιτλο, χειρόγραφο Ε.Π., χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ 1983.

«Πάτμο καὶ λίγη ποίηση». Ποίημα 7 στίχων, χειρόγραφο, χ.χ.

«Ἀρμενίζουμε νησιά...». Ποίημα χρονολογημένο ἀπὸ τὴν ἴδια: «2 Ἰουλίου

1986 – κάτι πάλι ἔχω καιρὸ καὶ χρόρο».

«Καὶ μὴν αὐτὴ στὴν Πάτμο». Ποίημα 18 στίχων, χ.χ. Ὑλλο χέρι σημειώνει: «Ἰσως τέλη τοῦ 1987».

Πεζά

«Greek Ceremonies in Jerusalem, 1940». Ὑλλο τῆς Ε.Π., ἀνυπόγραφο, στὰ ἀγγλικά, κολοβό, μὲ χειρόγραφο ἐνδειξη τῆς Ἰδίας: «Γιὰ Αὐθαίρετο Ὁδηγὸ [τῆς] Ἑλ[λάδος]»³⁸, δακτυλόγραφο, ἀδημοσίευτο (;).

«Sagesse Poetique». Περὶ ποιητικῆς, δακτυλόγραφο, στὰ γαλλικά, κείμενο Ε.Π. (;), σσ. 19, χ.χ.

Ἀκέφαλο χειρόγραφο κείμενο τῆς Ε.Π. στὰ γαλλικά, ἀταύτιστο, σσ. 21-30.

Ἑτιτλο χειρόγραφο, ἀταύτιστο, στὰ γαλλικά, χέρι Ε.Π. Ἀρχή: «Deux amants se promènent en été...».

Κριτική γιὰ (ἀταύτιστο) βιβλίο τῆς Μαρούλας Κλιάφα, ἑτιτλο κείμενο, δακτυλόγραφο, χ.χ., ἀδημοσίευτο (;).

Γκάντι καὶ Ἰνδία. Ἰδιαίτερη μνεία τῆς Ἰντιρα Γκάντι. Χειρόγραφο, φωτοτυπία, χ.χ., ἀδημοσίευτο (;).

5.4. Κριτική Θεάτρου (1934 -1970)

Ἀδημοσίευτα (;) κείμενα τῆς Ε.Π.

Ἀριστοφάνη Ὁ Πλοῦτος. Θέατρο Κολεγίου Ἀρρένων Ψυχικοῦ, σκηνοθεσία Καρόλου Κούν. Δακτυλόγραφο, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον τὸ 1934, σσ. 3.

Χορτάτζη Ἑρωφίλη (1934)³⁹, Λαϊκὴ Σκηνή, Θέατρο Ὀλύμπια. Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 4.

Ποντιακὸ Θέατρο (ἀταύτιστο). Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 3.

38. Βλ. φάκελος 5.1. γιὰ τὸν Αὐθαίρετο Ὁδηγὸ τῆς Ἑλλάδος.

39. Γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Λαϊκῆς Σκηνῆς ποὺ εἶχαν ἰδρύσει, τὸ 1934, ὁ Κ. Κούν, ὁ Δ. Δεβάρης καὶ ὁ Γ. Τσαρούχης, βλ. Λυκοῦργος Καλλέργης, *Γιάννης Τσαρούχης (1910-1989), Ὁσεί Μύρα, μέριμνα Ἀλεξίου Σαββάκη*, Ἀθήνα 1988, σσ. 155-156. Ἡ πρώτη παράσταση τῆς Ἑρωφίλης δόθηκε στὶς 20/4/1934, σὲ σκηνοθεσία Κ. Κούν καὶ κοστούμια Γ. Τσαρούχη.

Σοφοκλή *Οιδίπους Τύρρανος*, Θέατρο Τέχνης Καρόλου Κούν. Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 2.

Ευριπίδη *Ιφιγένεια ἐν Αὐλίδι*, Ἑταιρικός Θίασος Καισαριανῆς. Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 2.

Χουρμούζη *Ὁ Χάσης*, Θίασος Εὐαγγελάτου (;). Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 2.

Βιτσέντζου Κορνάρου *Ἐρωτόκριτος*, Θίασος Συντεχνία. Χειρόγραφο, φωτοτυπία, χ.χ., σσ. 2.

1789. Théâtre du Soleil, Arianne Mnouchkine. Δακτυλόγραφο στὰ ἑλληνικά, χ.χ. ἀλλὰ ἀρχές δεκαετίας 1970, σσ. 2 (καὶ σὲ γαλλικὴ μετάφραση).

5.5. Περὶ Καραγκιόζη – Ἄρθρα, κείμενα, σχέδια⁴⁰

Κείμενο θεατρικοῦ διαλόγου Καραγκιόζη στὰ ἀγγλικά. Ἀκέφαλο, δακτυλόγραφο, σσ. 12-16, χ.χ. ἀλλὰ ἴσως προπολεμικό. Πρόσωπα: Karaghioz, Banker, Chauffeur, Blackbird, Big Island. Ἀποτελεῖ μᾶλλον σχεδιάσμα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ.

«Ὁ Καραγκιόζης στὴν Ἀγγλία», θεατρικὸ ἔργο στὰ ἑλληνικά. Πρόσωπα: Ὁ Καραγκιόζης, ὁ Πολισμάνος, ἡ γάτα, ὁ σκύλος, τὸ σκυλάκι, ἕνας Γαλατάς, τὸ ἄγαλμα, ἡ Τανάγρα, τὰ σκαμνάκια, ὁ Λορδοπρόσκοπος, ἡ Λόρδισσα, ὁ Ἀγγελος, ὁ Φύλακας, ἡ Συμπολίτευση, ἡ Ἀντιπολίτευση, ὁ Ἀριστερός, τὸ Νησάκι, τὸ Νησί. Δακτυλόγραφο, σσ. 21 (οἱ σσ. 15-21 σὲ ἄλλο χαρτί).

«Ὁ Καραγκιόζης, θέατρο ἑλληνικό» τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, ἐφημερίδα

40. Τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου μὲ τὸ Θέατρο Σκιῶν καὶ τῆς ἐπίδρασης ποὺ ἐκίνη ἄσκησε, ἤδη ἀπὸ τὸ 1930, σὲ ἕναν κύκλο καλλιτεχνῶν εἶναι θέματα ποὺ θὰ ἀναπτύξω ἐκτενέστερα στὸ Βιογραφικὸ Σχεδιάσμα γιὰ τὴν Ἑλλή Παπαδημητρίου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ ἐταιρία «Ἑλληνικὲς Τέχνες» ἐκδίδει, στὰ 1935, τὸ κλασικὸ βιβλίο τοῦ Τζούλιο Καίμι γιὰ τὸν Καραγκιόζη, μὲ προμετωπίδα «Λαὸς Ἀλήθεια». Ἡ ἴδια ἡ Ε.Π. εἶχε συγκεντρώσει λαϊκὲς φτηνὲς ἐκδόσεις μὲ ἔργα-κείμενα τῶν παραστάσεων τοῦ Θεάτρου Σκιῶν. Σὲ πρόχειρο κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης της περιλαμβάνονται, δίχως χρονο ἐκδοσης, τὰ ἔργα: Ὁ Καραγκιόζης... Μπόγιας, Ἀρχαιολόγος, Ἀθλητῆς, Φαντάρος, Ἑκατομμυριοῦχος, στὸ συστίτιο, Δάσκαλος, Γραμματικὸς, Μπακάλης, Ὑπουργός, στὴν Κίνα, Σεβὰχ ὁ Θαλασσινός.

Τὰ Νέα (;), χ.χ., απόκομμα. Συνοδεύεται από τὸ ἴδιο κείμενο, δακτυλόγραφο, μὲ διαφορετικὸ τίτλο: «Ὁ Καραγκιόζης, θεάτρο ἐθνικόν», σσ. 15.

«Δὲν ἔσβησε, μὰ πνίγεται βίαια ἡ κωμικὴ καὶ ἡρωικὴ πνοή του» τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, περιοδικὸ *Θέατρο* (Ιούλιος - Αὐγούστος 1963), σσ. 77-78. Ἀπόκομμα, συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο, δακτυλόγραφο, ἄτιτλο, σσ. 6.

* Ὁ Καραγκιόζης, ἐνημερωτικὸ φυλλάδιο μὲ (12) σχέδια-φιγούρες, χ.χ., σσ. 10. Φυλλάδιο διπλῆς ὕψους, ἐλληνικὸ / γαλλικὸ. Ἡ ἔκδοση στὰ γαλλικά, μὲ προσθήκη βιβλιογραφίας καὶ ἄλλη εἰκονογράφηση: «Σχέδια Εὐγένιου Σπαθάρη, φωτογραφίες Γιάννη Τσαρούχη, σύνθεση Γιώργου Μανουσάκη, κείμενο Ἑλλης Παπαδημητρίου, μετάφραση Μαρίας Παπατσώνη», Ἐκδοση βιβλιοπωλείου Ἀετός, χ.χ., σσ. 10⁴¹.

Ἐπίσης, χειρόγραφο σημείωμα τῆς Ε.Π. περὶ Καραγκιόζη, γραμμένο μιὰ δεκαετία ἀργότερα, γιὰ ἓνα βιβλιαράκι, τὸ ὁποῖο εἶναι ἄγνωστο ἂν τελικὰ ἐκδόθηκε. Μνημονεύει τὸν Γιάννη Τσαρούχη, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν πρωτοβουλία τῆς διγλωσσοῦς ἔκδοσης γιὰ τὸ Θέατρο Σκιῶν.

«Σύγχρονη Θεατρικὴ τοῦ Καραγκιόζη» τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου. Σημείωση «Λῆμμα συνεχ. τοῦ ἱστορικοῦ μέρους», χειρόγραφο, μὲ διορθώσεις καὶ διαγραφές, ἀδημοσίευτο (;).

Σημειώσεις περὶ Καραγκιόζη στὰ γαλλικά, 2 φύλλα, χ.χ.

Δίφυλλο δακτυλόγραφο ἀπὸ τὴν Ἐκθεση τοῦ Σωματείου Θεάτρου Σκιῶν στὸ Πνευματικὸ Κέντρο τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, χ.χ.

Ἐπιστολὴ ιδιόγραφη τοῦ καραγκιοζοπαιχτῆ Δημήτρη Μόλλα στὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου, χ.χ. σσ. 9.

* Georg Charidimos, *Karagöz und der Krug und Karagöz als Diener*, Goethe Institut Athen. Δίφυλλο πρόγραμμα παράστασης ποὺ δόθηκε μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, χ.χ. (μὲ ἓνα σχέδιο φιγούρας Καραγκιόζη)⁴².

Θεατρικὰ κείμενα Καραγκιόζη, ἀνυπόγραφα ἀλλὰ τῆς Ε.Π., ἀνέκδοτα (;). Ἀπεικονίσεις - Σχέδια:

41. Δωρεὰ Μαρίας Ἀσβέστη (1999).

42. Δωρεὰ Μαρίας Ἀσβέστη (1999). Εὐχαριστῶ τὸν Κλεάνθη Παπαδόπουλο, ποὺ μετέφρασε τὸ γερμανικὸ κείμενο.

Τέσσερις χειροποίητες κάρτες με θέμα τὸν Καραγκιόζη.

Μία κάρτα τυπωμένη, εἰκονίζει μαυρόασπρο τὸ σαράι.

Μονόφυλλο τυπωμένο, χ.χ., ἀναγγέλλει παράσταση τοῦ Γιώργου Χαρίδημου.

ΦΑΚΕΛΟΣ 6

᾽Αντιγραφές - Καταγραφές - Συλλογές, 1930-1960⁶³

6.1. Δημοτική, λαϊκή ποίηση

«Ὁ Αἰχμάλωτος». ᾽Ασμα ᾽Ακριτικό. ᾽Αντιγραφή ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Ἐκλογαὶ τοῦ Νικολάου Πολίτη. «...Οἱ Τοῦρκ' ὄνταν ἐκούρσευσαν τὴν Πόλ', τὴν Ρωμανίαν...». Δίφυλλο δακτυλόγραφο, σημείωση χειρόγραφη Ε.Π.: «Τὸ ᾽Ασμα τοῦ Ν. Πολίτη τὸ ἐπαινεῖ “ἀδιάφθορο”. Ἐγὼ ἡ “ἀγράμματα” προτιμῶ τὰ ἐφθαρμένα, πὺδ ζωντανά», καὶ ἄλλοῦ σημειώνει: «Θεωρῶ τὰ φθαρμένα πὺδ γνήσια».

«Στίχοι γραμμένοι ἀπὸ τὸν Γιάννη Κλ. Ζερβό, τὴν ἡμέρα ποὺ σκοτώθηκε ὁ πρῶτος μάρτυρας τοῦ νησιοῦ, ἓνας νέος βοσκός, τὸ Καζόνι, σὲ ἀγώνα γιὰ ζήτημα ἐκκλησιαστικό, ποὺ κάμανε μόνον οἱ γυναῖκες, κόρες καὶ νέα παιδιά καὶ παληκαρόπουλα ἐνάντια στοὺς ὀπλισμένους μὲ πολεμικὰ κρᾶνη καὶ ὅπλα Ἱταλοὺς στρατιῶτες, στὶς 7 ᾽Απριλίου τοῦ 1935», Κάλυμνος, (ὑπογραφή) Γιάννης Κλ. Ζερβός. Δακτυλόγραφο, σσ. 3, στροφές 6.

«Ποίημα ἀφιερωμένο στὸν Τζῶνη Γερ[ασίμου] Ζερβό», στροφές 14, Κάλυμνος, ᾽Απρίλης 1931, (ὑπογραφή) Γιάννης Κλ. Ζερβός. Δακτυλόγραφο.

«Ναυάγιον ἀτμοπλοίου Μῆλος, πρῶην Μοσχάνθης, 19.1.1937», (ὑπογραφή) Γεώργιος Φραγκίσκου Τσαντάνης ἢ Φουντούκος ἐκ Πάρου. ᾽Εντυπο, ἀπόκομμα, ἀταύτιστο.

᾽Ατίτλο χειρόγραφο ποίημα 12 στίχων, γραμμένο μὲ μολύβι. Ἀρχή: «Ὅταν θὰ πάρετε νερὸ ἐδῶ θὰ σταματᾶτε...».

43. Ἐφόσον τὸ ἔτος τῆς ἀντιγραφῆς δὲν δηλώνεται, ἡ χρονολογία παραπέμπει στὸ ἀρχικὸ πρωτότυπο κείμενο. Τὰ κείμενα ποὺ ἡ συγγραφέας ἀντιγράφει –ιδίως στὸν φάκελο 6.1.– βρίσκονται πλησιέστερα στὸν προφορικὸ λόγο καὶ λειτουργοῦν ὡς πρότυπα, ἐνδεχομένως ἓνα εἶδος πρώτης ὕλης πρὸς ἐπεξεργασία.

«Όμολογία», χειρόγραφο ποίημα 6 στροφών, 24 στίχων. Ή Ε.Π. σημειώνει: «λαϊκό».

Ή Ατιτλο χειρόγραφο ποίημα 8 στίχων, ελληνικά με τουρκικούς ιδιωματισμούς.

«Ό καταστρεπτικός σεισμός τῆς 23ης Ἀπριλίου 1933», στίχοι 110, σσ. 4, χειρόγραφο. Στὸ τέλος, προσθήκη διαφόρων λαϊκῶν διστίχων.

«Διδαχὲς τοῦ βαρκάρη Παναγιώτη Πασαλάρη / Σπέτσες», χ.χ., χέρι τῆς Ε.Π., φωτοτυπία.

«Ἀκτοπολοῖκό», χειρόγραφο, ὑπογραφή Ε. Στυλιανοῦ. Λόγος δημοτικός, ἐμβόλιμα τραγούδια.

«Στίχοι ἀπὸ παλαιούς ἡμεροδεῖχτες», ἀποσπασμένα φύλλα. Τρεῖς φάκελοι μὲ ἰδιόγραφες σημειώσεις τῆς Ε.Π. «Λαϊκὰ Δημοτικὰ Ποιήματα ἀπὸ ἡμερολόγιο ἐνὸς χρόνου (1963;) λυρικά, σατιρικά, ναυάγια, συμφορὲς / στὸ θάνατο τοῦ Βενιζέλου / ἀπάνω στὸ Ζαγόρι...». Στὸν δεῦτερο φάκελο: «Γιὰ πούλημα».

6.2. Ἀντιγραφές, Σκέψεις καὶ Ἀπογραφές

Δύο τετράδια⁴⁴

Τετράδιο πρῶτο (μητρικό) Ἄννας Παπαδημητρίου. Ἀντιγραφές. «Λόγια-Ρητὰ Ἀρχαίων», χειρόγραφο τετράδιο, χέρι Ε.Π. σημειώνει: «Ἐπιλογή τῆς μητέρας», χ.χ. ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1968 (ἔτος θανάτου τῆς Ἄννας Παπαδημητρίου), σσ. 11 γραμμένες. Χωρία: Ὅμηρου Ἰλιάδα, Ἡράκλειτος, Ἀριστοτέλης, Anatole France, Pascal, Descartes, Alexis Carrel, Shelley, Fénelon κ.ἄ.

Τετράδιο δεύτερο (θυγατρικό) Ἑλλης Παπαδημητρίου. Περιεχόμενα (ἐνδεικτικά): «Διάφορες τουρκικὲς παροιμίες, ἑορτὲς καὶ τελετές, τελετουργικά, τραγούδια πὺν ξέρω. Προσφυγιά, Αἴγυπτο, Θεατρικὰ ρητὰ, Ἐπιφωνήματα. Ποίηση τῆς Ἀνατολῆς. Ζωγραφικὴ. Μουσικὴ. Στιγμιότυπα. Ἑλληνοπρέπειες. Ἡπειρος. Πάτμος. Σπέτσες. Πόντος. Τὸ διαμπερὲς καφενεῖο στὸ Καρλόβασι. Ὀνειρα, Μοναστήρια, Ἀναστάσιμα, Ἑσπέρια». Ἀτιτλο, χειρό-

44. Ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος livre de raison. Βρέθηκαν ἐξαρχῆς τοποθετημένα μαζί, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ε.Π., γιὰτὶ νοοῦνται ὡς μιὰ ἐνότητα, τὸ ἓνα διαδέχεται τὸ ἄλλο. Σεβαστήκαμε τὴν ὑπάρχουσα διάταξη.

γραφο, σσ. 139, χάσματα, κενά φύλλα ψαλιδισμένα από την ίδια. Ἀντιγραφὴ κειμένων. Καταγραφὴ δικῶν της ιδεῶν καὶ σκέψεων ἐν τῇ γενέσει τους γιὰ μεταγενέστερη (λογοτεχνική) ἐπεξεργασία. Μέγα θεματικὸ εὔρος⁴⁵.

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνονται:

Τρία δίφυλλα, ἄτιτλα, χειρόγραφες ἀντιγραφές τῆς Ε.Π.

Α. Ἀρχή: «Questions: Si l'intellectuel se détache du militant qui des deux y perdra?».

Β. «Σημειώσεις ...Marxisme...Christianisme...Pages from Lenin's life, L. Fotieva».

Γ. «La Pensée, juillet-août 1961».

«Μοναστήρια ποὺ ἐπισκέφτηκα προσκυνητὴς ἢ ἔμεινα». Χειρόγραφος κατὰ-λογος τῆς Ε.Π., ἀπογραφὴ βίου. Τόποι: Σάμος, Πελοπόννησος, Σπέτσες, Αἴγινα, Σαλαμίνα, Πάρος, Παλαιστίνη, Παλαιὸ Κάστρο, Κάιρο. Μονόφυλλο, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980.

Διάφορα κείμενα. Ἀντιγραφές. Ἀποκόμματα

«Ἱστορία τῆς Λαύρας τοῦ Ἀγίου Σάββα (Βηθλεέμ)», ἓνα δακτυλόγραφο καὶ ἓνα χειρόγραφο.

45. Τὸ τετράδιο συνοψίζει (ἢ, ἀντίστροφα, περιέχει ἐν σπέρματι) τὶς θεματικὲς ποὺ ἐμπερικλείονται ἐκτενῶς στὸ Ἀρχεῖο. Ταλαιπωρημένο σημειωματάριο, δυσανάγνωστο γιὰ ὅποιονδῆποτε ἄλλον ἐκτός ἀπὸ τὸν γραφέα του, μὲ συντεταγμένες καὶ συνθηματικὲς λέξεις, φέρνει στὸν νοῦ τὴν ποιήτρια – τὸ στοχαστικὸ καλὰμὶ, ὅπως ἔλεγε ὁ σόφος. Τὸ τεφτέρι αὐτό, ἓνα εἶδος *vade mecum*, εἶναι τὸ ἡμερολόγιο –μᾶς διαρκοῦς– ἐκστρατείας. Πορεία καὶ περιπλάνηση στὶς ἄγονες γραμμές· ἡ ὁδοιπορία ἦταν ἓνας δικὸς της τρόπος κατὰκτησης καὶ δημιουργικῆς μετάπλασης τῆς πραγματικότητος. Αὐτὸ ὑποστήριζε στὰ γραφτά της. «Ὅσοι ἐνδιαφεροῦν στὸ μέλλον γιὰ τὴν καταγραφὴ προφορικῶν λόγων κοινοῦ, (...ἂν συνεχίσουν λοιπὸν μὲ ἀνέση – ἃς ἔχουν ὑπ' ὄψιν τους ἂν ὄχι τὶς δικές μας ἀνωμαλίες: συναντήσεις παράνομες, χρηματικὴ εὐχέρεια μὴδὲν, τὸ χαρτὶ τὰ ναῦλα «ἐξοικονομημένα». Ὅσοι λοιπὸν ἐνδιαφεροῦν, εἴπαμε θὰ δουλέψουν μὲ ἄλλο σύστημα. ΟΜΩΣ ἃς μὴν ἔχουν στὸν νοῦ ὑποτροφίες, ἀποστολές, βιβλιογραφίες, βιβλιοθήκες, ἐρευνες, κατατάξεις καὶ τέτοια καθιστικά. Θὰ χρειαστοῦν αὐτὶ καὶ πόδι, νὰ τριγυρίζουν νὰ πιάνουν λόγια στὸ φτερό. Καὶ κεῖ ὅπου προβλέπουνε, ὅπως οἱ ψαράδες προβλέπουν ποὺ βρίσκεται τὸ τάδε ψάρι, μὰ καὶ ἀπρόβλεπτα σὲ γραφεῖα, σὲ παραθαλάμους ἔξω ἀπὸ τὰ κατώτερα δικαστήρια. Τὰ καφενεῖα σήμερα μὲ τὴν τηλεόραση ἄχρηστα, ἐκτός ἀπὸ καμιά ἐξαιρετικὴ παρέα κανέναν καυγά», Ὁ Κοινὸς Λόγος, τ. 4, Κέδρος 1979.

ἙΑδαμάντιος Κοραΐς «Νόμῳ Καλόν, Νόμῳ Κακόν». Δακτυλόγραφο, σσ. 2.

Ἄννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου «Πάτμος», ἔκδοση τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, 1957. Ἀπόκομμα ἐφημερίδας, ἀταύτιστο.

Μάρκος Φ. Δραγούμης «Ὁ Ἀμανές», περιοδικό Ἀξιός, τ. 2, Θεσσαλονίκη/Ἀθήνα 1960, σσ. 18-19 (φωτοτυπία ἄρθρου).

Claude Flouter «Τὸ ρεμπέτικο εἶναι σὰν τὰ μπλοῦζ τῶν νέγων», *Τὸ Βῆμα*, ἀπόκομμα, χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ 1972.

Ἐπιστολὴ τοῦ καθηγητῆ Revault d' Allonnes στὰ γαλλικά, ἀπὸ τὸ Institut d' Art et d' Archeologie (Παρίσι) πρὸς τὴ Μέλπω Μερλιέ (Ἀθήνα), μὲ ἡμερομηνία 18/2/1961. Περὶ ρεμπέτικου καὶ μουζουκιοῦ, δακτυλόγραφο.

«Γῆ Χαναάν». Διαφημιστικὸ ἐντυπο τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὁργάνωσης «Οἱ ἀδελφές τῆς Μαρίας» (Χαϊδελεβέργη, Φραγκοφύρτη, Θεσσαλονίκη) «...χτισμένης μὲ μόνη τὴν πίστη στὸν Ἰησοῦ Χριστό».

6.3. Ποιητικές δοκιμές: μεταφράσεις

Ποιήματα τοῦ Κωνσταντίνου Π. Καβάφη στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὴν Ε.Π. «The Barbarians» by C. Kavafis from his volume of *Complete Poems* (κολοβό), «Alexandrian Kings» (κολοβό). «Perils» (ἄρτιο), «A province of the Persian Empire» (κολοβό), «Thermopylae» (ἄρτιο), «Trojans» (ἄρτιο), «King Demetrius». Χειρόγραφη σημείωση, ἐπισυνάπτεται σὲ σκισμένο στρατσόχαρτο, χέρι Ε.Π.: «Καβάφη ἀπὸ τίς μεταφράσεις ποὺ κάναμε», κολοβό⁴⁶.

46. Δὲν εἶναι σαφές τὸ πότε ἔγιναν οἱ μεταφράσεις, ἀλλὰ ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ καὶ στὸ κλίμα τῆς ἐξορίας στὴ Μέση Ἀνατολή. Ἐπιβεβαίωση ἔμμεση δίνει ὁ ποιητής: «Στὴ Μέση Ἀνατολὴ ζήσαμε τὸν πολιτικὸ καὶ ἀποφθεγματικὸ Καβάφη στὰ γεμάτα...», Γιώργος Σεφέρης *Μέρες τοῦ 1945 -1951*, Ἀθήνα 1973, σ. 159. Τὴν ἴδια περὶ τοῦ ἐποχῆ κυφοροῦνται καὶ οἱ μεταφράσεις Καβάφη στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὸν Philip Sherrard, ποὺ δημοσιεύονται στὸ τριμηνιαῖο περιοδικό *Encounter*. Στις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1950. Βλ. σχετικὰ, Γιώργος Σεφέρης – Edmund Keeley, *Ἀλληγογραφία, 1951-1971*, Ἀθήνα 1998, σ. 26. Ἡ φράση «ἀπὸ τίς μεταφράσεις ποὺ κάναμε» δηλώνει ἓν ἀντικειμενικὴ καὶ συννεργάτη, τὸν ὅποιον δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω – ἀνήκει ἀσφαλῶς στὴν κοσμοπολίτικη παρέα τοῦ Καίρου. ποὺ περιγράφει ἡ Olivia Manning. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ τὸν Robert Liddell, μελετητὴ καὶ μεταφραστὴ τοῦ Καβάφη στὸ *Personal Landscape* (ἄρθρο: Cavafy, σσ. 100-107 καὶ μεταφράσεις: Of Coloured Glass, The Trojans, The Afternoon Sun, σσ. 108-110).

Ποιήματα τῆς Ε.Π. (;) στὰ ἀγγλικά. Δακτυλόγραφα I-VII.

φ. I: Στροφές ἀριθμημένες 6-11, δακτυλόγραφο, ἄτιτλο, χ.χ. ἀλλὰ γιὰ τὴ Μέση Ἀνατολή. Τόποι: Asmara -Erytra, Keren- Erytra, Keren.

φ. II: Ἄτιτλο, στίχοι 38, δακτυλόγραφο, κολοβό, χ.χ. Ἀρχή: Each wind I foretell by its signs...

φ. III-VII: Ἄτιτλο, δακτυλόγραφο (τὸ ὑπ' ἄρ. VII εἶναι χειρόγραφο τῆς Ε.Π., μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὴν Ἀνατολή).

Ἀπόσπασμα ἀπὸ ποιήματα τῆς Ε.Π. στὰ γαλλικά. Κείμενο δακτυλόγραφο, ἀκέφαλο, κολοβό, σσ. 4-10. Τίτλοι: «Halcyonides», «Épigrammes». Τόποι: Prison de Bethléem, Keren, Asmara (Afrique), χ.χ. ἀλλὰ ἴσως 1940-1945.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ ποιήματα γιὰ τὴν Ἀντίσταση στὰ γαλλικά. «Ô montagnes de Hamassié», «À la brodeuse Artemis», «Épigrammes», «Cinquantenaire, centenaire?», «Makronissos», ὑπογραφή Ε.Π., χρονολογημένα ἀπὸ τὸ 1944 ἕως τὸ 1948. Ἀκέφαλο, δακτυλόγραφο, σσ. 16-19.

Ποιήματα τῆς Ε.Π. στὰ γαλλικά – καὶ ἓνα στὰ ἀγγλικά. Τίτλοι: «Elle est», «Qu'importe», «Lever du soleil sur Délos», «Myconos», «Délos», «Alice in Patmos land», «Tendresse», «Itinéraire poétique», «Eleusis», «En Balance», «Coule», «Prière pour une pomme», «Delphes», «Cos», «Nissyros», «Athènes». Δακτυλόγραφα, σσ. 16. Φωτοτυπημένα, χρονολογημένα ἀπὸ Σεπτέμβριο 1977 ἕως Ὀκτώβριο 1978.

Ποιήματα στὰ γαλλικά. Τίτλοι: «Mosaïques», «Les Nuits sont longues», «Que l'eau fraiche», «Ô Priape de la plage», «L'île est inhabité». Ποιήματα τῆς Ε.Π. μεταφρασμένα στὰ γαλλικά ἀπὸ τὴν ἴδια, χειρόγραφα, σσ. 5, χ.χ.

Σπάραγμα ἀπὸ τυπωμένο στὰ ἑλληνικά ποιητικὸ ἔργο τῆς Ε.Π., ἀταύτιστο, ἀκέφαλο, κολοβό, σσ. 28-29, 32-45. Στὸ περιθώριο, χειρόγραφη ἢ γαλλικὴ μετάφραση, χ.χ.

«Une Épigramme. Traduction du grec par l'auteur Papadimitriou Elli, membre de l'U.A.C.R.N., No matrix 805». Στὸ τέλος: «26.IX.82. Athènes». Ποίημα στὰ γαλλικά γιὰ τὸν Σαλβαδὸρ Ἀλλιέντε, χειρόγραφο, φωτοτυπία.

Τέσσερα ποιήματα στὰ γαλλικά, ἀρίθμηση ἀπὸ τὴν ἴδια, σσ. 6-12, 16. Ἀρχὴ στίχων: Dès la construction du monde... / Samos de tant de maux, si belle / La tristesse a durci les vagues / On porte le fardeau d'une justice, on marche lentement...

ΦΑΚΕΛΟΣ 7

7.1. Προσθήκες⁴⁷

Βικτωρία Θεοδώρου, «Ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου στὶς ἀναμνήσεις μου», *Σαμακὴ Ἐπιθεώρηση*, περιοδικὴ ἔκδοση τῆς Ἀδελφότητος Σαμίων Ἀθηνῶν, τ. 12, τχ. 43 (Μάιος 1996), σσ. 152-159.

Κλαίρη Μιτσοτάκη, «Γυναίκα καὶ Λογοτεχνία», εἰσήγηση, Ἑλληνογαλλικὴ Συνάντηση, Λαγονήσι, 15 Ἰουνίου 1996, σσ. 6 (ἀναφέρεται ἰδίως στὸν *Κοινὸ Λόγο*), κείμενο γραμμένο στὸν ὑπολογιστὴ, ἀδημοσίευτο (;).

Μαρία Ἀσβέστη, «Εὐθυμήματα ἀπὸ τὴν ποιήτρια Ἑλλη Παπαδημητρίου», *Μικρασιατικὴ Ἠχώ* (Σεπτέμβριος / Ὀκτώβριος 1996).

Ἀγγέλα Κοκκόλα, «Μνήμες Γυναικῶν» καὶ Κλαίρη Μιτσοτάκη, «Γιὰ τὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου». Ἀρθρα στὸ ἔντυπο *Ἑλλη Παπαδημητρίου, Κοινὸς Λόγος*, 8 ἀφηγήσεις καὶ 8 φωτογραφίες τῆς Βούλας Παπαϊωάννου, 8 Μαρτίου 1997, Παγκόσμια Ἡμέρα τῆς Γυναίκας, Ἐκδοση Κοινοβουλευτικῆς Ὁμάδας Πανελληνίου Σοσιαλιστικοῦ Κινήματος στὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο – Κοινοβουλευτικὴ Ὁμάδα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος, σσ. 44. Ἀναδημοσιεύονται ὁκτὼ ἀφηγήσεις ἀπὸ τὸν *Κοινὸ Λόγο*.

Χριστόφορος Λιοντάκης, «Περιούσιος Λόγος», *Τὸ Βῆμα*, 4 Μαΐου 1997. Γιὰ τὴν προηγούμενη ἔκδοση τῶν ὁκτὼ ἀφηγήσεων τοῦ *Κοινοῦ Λόγου* τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου. Σημειώνει πόσο σημαντικὸ εἶναι γιὰ τὴ γραμματεία μας τὸ ἔργο αὐτό.

Ἑλλη Παπαδημητρίου, *Κοινὸς Λόγος*. Πρώτη παράσταση, Πέμπτη 15 Μαΐου 1997, Θέατρο Αὐλαία Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονικὴ 1997 - Πολιτιστικὴ πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης), Νέα Σκηνὴ Τέχνης - Θέατρο τοῦ Νέου Κόσμου, σσ. 96 (τυπωμένο πρόγραμμα θεάτρου).

Ἀγγέλα Κοκκόλα, «Μιὰ καταγραφὴ τῆς νεότερης ἐλληνικῆς ἱστορίας μέσα

47. Ὁ ἑβδομος φάκελος περιλαμβάνει δημοσιεύματα ποὺ ἔπονται τῆς χρονολογίας θανάτου τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου. Συγκροτήθηκε μὲ εὐγενικὲς προσφορὲς τοῦ Μανόλη Βουρλιώτη, τῆς Κλαίρης Μιτσοτάκη, τῆς Μαρίας Ἀσβέστη, τοῦ Χριστόφορου Λιοντάκη, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ.

ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο γυναικεῖο λόγο: Ἡ ἀθέατη συμβολὴ τῆς γυναικάς στὴ σύγχρονη ἱστορία». Ὁμιλία τῆς εὐρωβουλευτοῦ σὲ παρουσίαση τοῦ ἔργου *Κοινὸς Λόγος* τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου στὸ Θέατρο τοῦ Νέου Κόσμου, Δευτέρα 15 Φεβρουαρίου 1999, σσ. 1-5 (γραμμένες στὸν ὑπολογιστή).

Θανάσης Θ. Νιάρχος *Ὁ ἔρωτας γιὰ τοὺς ἄλλους*, δοκίμια, Ἀθήνα 1999. Στις σσ. 144-146: «Ἀωνύμων Πάθη, Ἑλλῆ Παπαδημητρίου».

ΕΙΚΑΣΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΑΚΕΛΟΣ 8

Σχέδια ζωγραφικῆς / Φωτογραφίες

Μεσοπόλεμος: Ἡ μικρασιατικὴ κληρονομιά καὶ ἡ ἀναβίωσή της

8.1. Ἀνώνυμος Ἑταιρία Ἑλληνικῆς Τέχνης⁴⁸

Κοινωνία τῶν Ἑθνῶν. Ἐκθεσὴ τῆς Γενεύης. «Τὸ 1928-1930 ἔγινε Ἐκθεσὴ στὴ Γενεύη μὲ προϊόντα, ἐνδυμασίες, φωτογραφίες, στατιστικὲς τῆς Ἀποκατάστασης τῶν Προσφύγων –ζωντανὴ συνέχεια τοῦ βιβλίου *L'Établissement des réfugiés en Grèce*– ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν. Εἶχε τόσην ἐπιτυχία ὥστε, πρὶν διαλυθεῖ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, ἀποφασίστηκε καὶ ιδρύθηκε ἡ ἑταιρία Ἑλληνικῆς Τέχνης γιὰ συνέχιση καὶ ἀνάπτυξη τῶν βιοτεχνιῶν.» Χειρόγραφη σημείωση τῆς Ε.Π. σὲ μονόφυλλο, ἐπικολημένες 5 φωτογραφίες.

Λινόδετο χειροποίητο ἄλμπουμ μὲ 34 φύλλα (0,30 x 0,24). Περιέχει 200 περίπου μαυρόασπρες φωτογραφίες ἐπίπλων κατασκευασμένων ἀπὸ τὴν ἑταιρία «Ἑλληνικῆς Τέχνης».

8.2. Σχέδια ἐπίπλων

Αἰσθητικὲς τάσεις συγχώνευσης στοιχείων ἀνατολικῆς μὲ τὴν ἀρχαία, βυζαντινὴ καὶ λαϊκὴ παράδοση. Ἀντιγραφὲς ἀπὸ μουσεῖα ἢ παραδοσιακὰ ἑλληνικὰ σπίτια.

48. Βλ. ἐδῶ *Μικρὸς Ὁδηγὸς Πλεύσης*, ὑπόσημ. 2.

Τριάντα τέσσερα ἑγχρωμα σχέδια (ἀκουαρέλα) ἢ ἀσπρόμαυρα (μολύβι), καθὼς καὶ φωτογραφίες σχεδίων μὲ σινικὴ μελάνη. Ὅρισμένα μὲ σφραγίδα τῆς ἀωνόμου ἐταιρίας «Ἑλληνικὲς Τέχνες».

8.3. Φωτογραφίες: ἔπιπλα / ἀντικείμενα μικροτεχνίας

Ἐννιά ἔπιπλα κατασκευασμένα.

Τεχνίτες ξυλουργοὶ στὸ ἐργαστήρι, κατὰ τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς (1 φωτ.).

Τμῆμα τῆς ἔκθεσης τῶν χειροποίητων προϊόντων, δύο Ἑλληνίδες ἀστέρες μὲ παραδοσιακὲς φορεσιές (1 φωτ.).

Ἔργα ἐκκλησιαστικῆς ἢ λαϊκῆς ἀργυροχοΐας, χρυστιανικῆς καὶ μουσουλμανικῆς. Ἀταύτιστα, ἐκτὸς ἀπὸ δύο. Τὸ ἓνα εἶναι ἀσημένιο φυλαχτὸ μὲ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή: Ἱερὰ Μονὴ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου. Τὸ ἄλλο φέρει χειρόγραφη σημείωση τῆς Ε.Π.: «Σιντεφένιο ἔργο ἀπὸ Παλαιστίνη» (7 φωτ.).

Ἔργα ἀρχαίας καὶ νεότερης ἀγγειοπλαστικῆς (3 φωτ.).

Ἀντίγραφο, μωσαϊκὸ Σάμο (;) ποιοῦ χωριό;), ιδιόχειρη σημείωση τῆς Ε.Π. Λεοντάρι. Τοιχογραφία, ψηφιδωτό (1 φωτ.).

ΦΑΚΕΛΟΣ 9

Ὁ Φώτης Κόντογλου: ἡ Μέση Ἀνατολή

9.1. Ἀλμπουμ φωτογραφικὸ (0,33 x 0,28)

Περιέχει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ φωτογραφίες ζωγραφικῶν ἔργων τοῦ Φώτη Κόντογλου καὶ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου (11 ἑγχρωμες καὶ 60 ἀσπρόμαυρες). Θέματα (σσ. 1 καὶ 6): Ταξίδι τοῦ Φώτη Κόντογλου μὲ τὴν Ε.Π. πρὸς Κάιρο. Χειρόγραφες σημειώσεις τῆς Ε.Π. «...Πιάσαμε Ἀκρα, Παλαιστίνη κτίρια, Ντροῦζοι ἀπὸ τὰ ὀρεινά...». Ἡ Ἀναστασία Ἰουστινιάνη, τὸ γένος Λάσκαρι, φρόντισε νὰ προσκληθεῖ ὁ Φώτης Κόντογλου, ὡς εἰδικός, ἀπὸ τὸ Κοπτικὸ Μουσεῖο Καΐρου: «Ἡ θεία καὶ ἀδελφὴ τοῦ Φ.Κ.», «Ὁ Φ.Κ. στὸ Κοπτικὸ Μουσεῖο μὲ τὸν Διευθυντή», «Οἱ ἐργάτες τοῦ Μουσείου», χ.χ. ἀλλὰ πρὸ τοῦ 1940.

(σσ. 2-7) Φωτογραφίες έργων του Κόντογλου: 'Ο "Άγιος Ίωάννης ὁ Πρόδρομος, 'Η προσευχή ἐπὶ τοῦ "Όρους τῶν 'Ελαιῶν, 'Ο Αἰσχύλος κοιμώμενος ἐν τῷ ἄμπελῳ εἰς 'Ελευσίνα βλέπει κατ' ὄναρ τὸν Διόνυσον ὅστις τῷ λέγει νὰ ποιήσῃ τραγωδίαν, 'Ο Προφήτης 'Ηλίας ὁ Θεσβίτης, Μετέωρα, Χαλκίδα, 'Η τρύπια πέτρα, 'Ο βασανιστής, Τὰ μερμήγκια, Αὐτοπροσωπογραφία, 'Η Μαρία Κόντογλου, 'Ο Μελέτιος Ἀθηνῶν – γεωγράφος 'Ηπειρώτης, 'Ηρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς, Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος, 'Ο Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

«'Ο Φώτης ἔστειλε τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ τῆς Ἀποκαθίλωσης μετὰ ἓνα βαρὺ μας πένθος»: σημείωση χειρόγραφη τῆς Ε.Π., ἀναφέρεται στὸν αὐτόχειρα Μάριο Παπαδημητρίου.

(σσ. 8-11) Ἐγχρωμες φωτογραφίες τραβηγμένες ἀπὸ τὴν Ε.Π.: Ἱερουσαλήμ, Ναὸς Παναγίου Τάφου, Χειροτονία Διάκου, Χώρα Πάτμου, Ναὸς Παναγίας τῶν Κοιμητηρίων - Ἀρτοκλασία Ψυχῶν.

(σ. 12) Ὁ Ἀστρολάβος, τὸ περιοδικὸ τοῦ Φώτη Κόντογλου. «Τὸ χαρίζω στὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου», φωτοτυπία λογότυπου.

(σ. 13) Ἔργα τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου: Ὁ Ἀρχιτέκτονας Σινάν, Ὁ μέγας ποιητὴς Κάλφогλους διὰ χειρὸς Ἐγγονόπουλου τοῦ Φαναριώτη, ἔτος 1934.

(σσ. 14-16) Φωτογραφίες παλαιές (19ος-ἄρχές 20οῦ αἰ.). «'Η Α' τάξις τοῦ Παρθεναγωγείου Κίου», οἰκογενειακὴ φωτογραφία, ἀταύτιστη. Φωτογραφίες τραβηγμένες ἀπὸ τὴν Ε.Π. στὴ δεκαετία 1960-1970: Νησιώτισσες – πρόσωπα γυναικῶν τῆς Πάτμου / Σάμου (;) τὴν ὥρα ποὺ δουλεύουν (γνέσιμο, καπνά, νοικοκυριά).

(σ. 17) Φωτογραφία, εἰκόνα τῆς Παναγίας, «'Η Ὁδηγήτρια. Διὰ χειρὸς Φωτίου Ν. Κόντογλου Κυδωνιέως, 1953. Εἰς εὐλογίαν τοῦ οἴκου Ἀλεξάνδρου καὶ Εὐαγγέλου Παπαδημητρίου».

(σ. 18) Ὁρολόγιον τὸ Μέγα: Ψαλμὸς ΚΒ' 22. Ψαλμὸς ΚΓ' 23 καὶ Μὴν Μάρτιος, τῆς Ἀγίας Ὁσιομάρτυρος Εὐδοκίας (φωτοτυπίες τῶν ἀντίστοιχων κειμένων).

(σ. 19) Πανηγύρι στὴ Μυτιλήνη: θυσία βοδιοῦ (2 φωτ.)⁴⁹.

* «Μερικὰ γιὰ τὸν Κόντογλου (βιογραφικὰ στοιχεῖα)» χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ

49. Μαρτυρία σχετικὴ μὲ τὴ ζωοθυσία καταγράφηκε στὸν *Κοινὸ Λόγο*, Ἀθήνα 1972, σσ. 14-17, «Ἐγραψε μιὰ νέα γυναίκα, νησιώτισσα».

1960, σσ. 8. Σπάραγμα αταύτιστο, 6 εικόνες-σχέδια τοῦ Φ.Κ. μεῖ ἰδιόχειρη ἀφιέρωσή του στὴν Ε.Π.⁵⁰

9.2. Ταχυδρομικὲς κάρτες (15 cartes postales)

Ἀφρική, Αἴγυπτος / Τόποι, πρόσωπα καὶ ἐνδυμασίες. Ὅρισμένες χρονολογημένες: 1950-1951.

Ὁ Φώτης Κόντογλου στὸ Κοπτικὸ Μουσεῖο (4 φωτ.), ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων (2 φωτ.), ἐσωτερικὸ ναῶν (3 φωτ.).

Παλαιὲς φωτογραφίες, 19ος αἰ.: Ἡ κοιλάδα τῶν νεκρῶν Jehosaphat (1 φωτ.), καταυλισμοὶ νομάδων στὴν ἔρημο (1 φωτ.), ὀρθόδοξοι ἱερεῖς στὴν Ἱερουσαλὴμ (4 φωτ.).

«Δικέες μου. Αἴγυπτο». Σημείωση χειρόγραφη (Ε.Π.), 40 φωτογραφίες τραηγμένες ἀπὸ τὴν ἴδια, χ.χ. ἀλλὰ ἴσως καὶ πρὸ τοῦ 1940⁵¹.

ΦΑΚΕΛΟΣ 10

Ἡ μετὰ τὸ 1922 Ἑλλάδα: οἱ τόποι

10.1. Εὐβοία, Μακεδονία, Ἀττική (4 φωτ.)

«Ἀχμέτ Ἀγά, Προκόπι, ὁ συνοικισμός. Σὲ τσαντήρια, οἱ πρῶτοι πρόσφυγες.»

«Γυναῖκες Τσερκέζες, περιφέρεια Γιδᾶ.»

«Προσφυγικὸς συνοικισμός. Καισαριανή.»

50. Δωρεὰ τῆς Ἰωάννας Πετροπούλου (1998).

51. Ὑποθέτω ὅτι φωτογραφίες τῆς Ε.Π. συμπίπτουν μετὰ τὴν προπολεμικὴ διαμονὴ τοῦ Φώτη Κόντογλου στὴν Αἴγυπτο, ὅταν, τὸ 1937, ἐκεῖνος ἀρχίζει νὰ συνεργάζεται μετὰ τὸ Κοπτικὸ Μουσεῖο τοῦ Καΐρου. Ἡ σημασία ποὺ εἶχε τὸ συναπάντημα τῆς Παπαδημητρίου μετὰ τὸν Κόντογλου καὶ τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του δὲν θὰ ἀναλυθεῖ ἐδῶ. Ἐπισημαίνω μόνον τὴ μνεῖα τοῦ ὀνόματός της, τὸ 1932, στὴν τοιχογραφία τοῦ σπιτιοῦ του: «Τούτῃ ἡ τοιχογραφία ἱστορήθη ἀπὸ τὸν Φώτη Κόντογλου ἀπ' Αἰβαλί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸν βοθήσανε ὁ πατέρας Ἀθανάσιος Χατζῆ Καμπούρης καὶ οἱ μαθητὲς Γιάννης Τσαρούχης ἀπὸ Πειραιᾶ καὶ Νίκος Ἐγγονόπουλος ἀπὸ Κωνσταντινούπολη [...] φίλοι τοῦ σπιτιοῦ ἀγαπημένοι, Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος ἀπὸ Ἀθήνα, ἀρχαιολόγος, Κώστας Καραγατσίδης, ζωγράφος, ἀπὸ Γανόχωρα, καὶ Ἑλλη Παπαδημητρίου ἀπὸ Σμύρνη».

[Καί μία μοναδική τοῦ Πόντου: «Τὸ συνεργεῖο τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου τῆς Τραπεζούντας στὰ καταναγκαστικά ἔργα. Τὰ μαρτυρία τοῦ Πόντου τῷ 1920.»]

Ἀρχαία Ἑλλάδα: Θέατρα

Με τὴν ἐνδειξή «Γιὰ πέταμα»

Δελφικὲς Γιορτές: χορὸς μὲ ἄνδρες πολεμιστές, χορὸς γυναικῶν⁵². Στὸ πίσω μέρος, τυπωμένη ἡ ἐνδειξή: Carte Postale, Delphic Festival 1930, Copyright by Nelly's, Καλλιτεχνικὸν φωτογραφεῖον Νέλλης, Ἑρμοῦ 21 Ἀθῆναι (2 φωτ., Νέλλη Σεραϊδάρη).

Θέατρο τοῦ Διονύσου (2 φωτ.), Ἐπιδάουρου, Δήλου, Ἑρέτριας, ἀταύτιστο (σφραγίδα τοῦ Περικλῆ Παπαχατζιδάκη, Ἀπόλλωνος 14, Ἀθῆναι, καὶ χειρόγραφη ἐνδειξή στὸ πίσω μέρος).

Θεατρικὲς παραστάσεις⁵³: Ἀριστοφάνη *Πλοῦτος* (4 φωτ.), Εὐριπίδη *Ἀλκίσηστη* (3 φωτ.)

Ἰστιοφόρα πλοῖα: «Τρεχαντήρι, ἄρματωσιὰ μπρατσέρα, σαμιώτικο σκαρὶ πρὸμνη-καθρέφτης, Πασὰ λιμάνι πολίτικο σκαρὶ, βάρκα μὲ πανὶ λατίνι κι ἕναν φλόκο, σφουγγαράδικο, τράτα, μπαρκο-μπέστια τρικιάταρτο». Χειρόγραφες ἐνδείξεις τῆς Ε.Π. στὴν πίσω πλευρά (φωτ. 1-13)⁵⁴.

52. Ἡ γνωριμία τῆς Ἑλλης μὲ τὸ ζεῦγος Σικελιανοῦ χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν ἐναρξή τῶν Δελφικῶν Γιορτῶν. Ἡ σχέση ἐπιβιώνει νοερὰ πολλὲς δεκαετίες ὕστερα: ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὴ συμμετοχὴ καὶ παρουσία τῆς Ἑλλης στὴν *Επιθεώρηση Τέχνης*, ὅπου δημοσιεύει ἕνα ποίημα «Τοῦ Σικελιανοῦ», τχ. 6 (Ἰανουάριος 1955), σ. 428.

53. Θεατρικὴ κριτικὴ γιὰ τὴν παράσταση τοῦ *Πλούτου* τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, βλ. φάκελος 5.4. Ἡ *Ἀλκίσηστη* τοῦ Εὐριπίδη παρουσιάστηκε στὴ Λαϊκὴ Σκηνή, τὸ 1934, σὲ σκηνοθεσία Κ. Κοῦν καὶ σκηνικὰ Δ. Διαμαντόπουλου. Βλ. καὶ *Ἑλληνες Σκηνογράφοι, Ἐνδυματολόγοι καὶ Ἀρχαῖο Ἀράμα*, Τμῆμα Θεατρικῶν Σπουδῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, Μάρτιος 1999, σσ. 118-119.

54. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα ποὺ σημειώνει ἡ Ε.Π. δὲν ἀπαντοῦν οὔτε καὶ στὸ Α.Φ. Κανελλοπούλου, *Ὄνοματολόγιον Ἰστιοφόρων*, 1890 (ἀνατύπωση, χ.χ.) Ἀθήνα, Ναυτικὸ Μουσεῖο Αἰγαίου.

10.2. Σύγχρονη 'Ελλάδα. Οί άνθρωποι καὶ οἱ τόποι⁵⁵

'Αθήνα (φωτ. 1-5). Κούλουμα στοὺς στύλους 'Ολυμπίου Διός. Μικροπωλητῆς κάτω ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα. 'Η ὁδὸς Πανεπιστημίου σὲ ἡμέρα παρελάσεως. Τὸ Στάδιο σὲ ἐορταστικὴ ἐκδήλωση. "Εγχρωμο ἐπιστολικὸ δελτάριο. 'Ελληνικοὶ χοροί, ἐθνικὲς φορεσιές.

Πειραιάς (φωτ. 1-6). Τὸ λιμάνι (στὸ πίσω μέρος, σφραγίδα: Μάρκος Δροσάκης, φωτογράφος, ὁδὸς Βούλγαρη 12, 'Αθήναι).

Στὸν φάκελο περιλαμβάνεται ἐπίσης:

«'Εκθεση Διονυσίου Σολωμοῦ». Διαφημιστικὸ ἔντυπο γιὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ ὀργάνωσε –ὕπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ 'Οκτάβιου Μερλιέ– τὸ Γαλλικὸ 'Ινστιτοῦτο 'Αθηνῶν, στὸ Δημοτικὸ Θέατρο τοῦ Πειραιᾶ, τὸν Μάρτιο τοῦ 1958 (μὲ 14 ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες, τρεῖς ἀπὸ τὲς ὁποῖες ἀνήκουν στὸ 'Αρχεῖο).

Κορινθία (1 φωτ.): εἴσοδος 'Ακροκορίνθου.

"Υδρα (1 φωτ.): τὸ λιμάνι.

Σπέτσες (48 φωτ.): ἄνθρωποι καὶ πλεούμενα. Χειρόγραφες σημειώσεις τῆς ἰδίας: «Καῖκι τοῦ Πάτραλη ἀράζει / σκαριά καὶ ἀρματωσιές, μπουρού, λεπτομέρειες, ὀνομασίες / I. Μονὴ 'Αγίων Πάντων / Καῖκι περίπλους / παλιὸ σκαρὶ-σκαλοῖβα "Ομήρου 'Ιλιάδα" / σκαλοῖβες-ψαράδικα βγαίνουνε κοντρά-στο / 'Η κυρὰ Κατερίνα ἡ ξυλαλογὸν πάει νὰ πάρει νερὸ ἀπ' τὴ στέρνα μας... ἄς εἶμαι γρηγὰ, ὅλα τὰ θέλω τὰ ὡμορφα». Τρεῖς φωτογραφίες μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Μάρκου Δροσάκη.

Μύκονος (28 φωτ.), ὁρισμένες μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Μάρκου Δροσάκη.

Δῆλος (9 φωτ.): ἄνδρες ψαράδες στὸ καῖκι Irapandi, κατὰ τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς. Συνοδευτικὸ σημείωμα τῆς "Ελλης: «...στὴ Δῆλο συναντήσαμε καὶ τοὺς

55. Μέρος τοῦ ὑλικοῦ ἔχει δημοσιευτεῖ στὸ *Παλιὲς φωτογραφίες, 'Αθήνα, Πειραιά, Καισαριανή*. Λήψη-σελιδοποίηση: "Ελλη Παπαδημητρίου, 'Ερμῆς, 'Αθήνα, 1979, καὶ στὸ *Πόλεις καὶ Τοπία τῆς 'Ελλάδος – Σάμος*. Κείμενα: Ν.Μ. Κοντολέων, Φ. Κόντογλου, Ε. Σταματιάδης (μὲ 235 φωτογραφίες ἐκτὸς κειμένου), 'Αθήνα 1959. 'Επίσης: *Παλιὲς φωτογραφίες, Νησιά*. Μεγεθύνσεις-ἀντιγραφές: Μάρκος Δροσάκης, λήψη-σελιδοποίηση: "Ελλη Παπαδημητρίου, λιθογραφία-ἐπιμέλεια: Παῦλος Βακάλης, Κέδρος, 'Αθήνα 1978 (ὅπου δημοσιεύονται φωτογραφίες τῶν νησιῶν: Σπέτσες, "Υδρα, Πόρος, Αἴγινα, Νάξος, Δῆλος, Κάλυμνος, 'Αμοργός, 'Ικαρία, Χίος, Μυτιλήνη, Τῆνος).

ιδιοκτητές που όρίζουν τὰ δρομολόγια, γνωριστήκαμε καὶ μᾶς δείξαν διάφορους τρόπους που ψαρεύουν...».

Κάλυμνος (7 φωτ.): ἡ ζωὴ τῶν σφουγγαράδων στὸ καϊκι⁵⁶.

Σάμος (1 φωτ.): λιμάνι Καρλοβασιού.

Vins de Samos de reputation mondiale pour leurs constitution subtile, leurs bouquet unique, leurs qualité constante... 1960. Διαφημιστικὸ ἔντυπο τῆς "Ενώσης Οἰνοποιῶν Σάμου, στὰ γαλλικά, ἀνυπόγραφο, σύνθεση τῆς Ε.Π. (;)

* Σάμος «..Εἰς τὰ νησιά ἀνάμεσα λαμπρὰν καὶ ὑψηλοτάτην...» Α. Κάλβος⁵⁷. Δίγλωσσο, ἑλληνογαλλικὸ διαφημιστικὸ ἔντυπο, τετρασέλιδο. «Λίγα ἱστορικὰ – Quelques notes historiques». Ἐκδότης: Ἀδελφότης Σαμίων, φωτογραφίες: Μάρκος Δροσάκης, σύνθεση: Ἑλλη Παπαδημητρίου, τυπογραφεῖο: Ἀδελφοὶ Γ. Ρόδη. Περιέχει 1 φύλλο μὲ γεωφυσικὸ χάρτη τῆς Σάμου (1/105000) καὶ φωτογραφίες.

Εὐχετήρια κάρτα μὲ σχέδιο Ε.Π. (;), Meilleurs voeux de bonne année, Union des Coopératives Viticoles. Samos.

Κάρτα μὲ σχέδιο-ψηφιδωτὸ τῆς Ε.Π. (;), τυπωμένη. "Ενωσις Οἰνοποιητικῶν Συνεταιρισμῶν Σάμου.

Πάτμος (57 φωτ., 38 μαυρόασπρες καὶ 19 ἐγχρωμες): Ἡ ἀγροτικὴ ὄψη τοῦ νησιοῦ, δεκαετία τοῦ 1960-1970. Εἰκονίζονται ἄνθρωποι, χτίσματα καὶ κοπάδια ζώων. Διακόφτι. Παραλία Πέτρας τοῦ Γροίκου. Πρασσόβουνο. Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου, στὸν Σταυρό.

Εἴκοσι φωτογραφίες ἑλληνικῶν τόπων.

Δύο ἀταύτιστα σλαίντς. Γυναῖκες μοιρολογοῦν μπροστὰ στὴ φωτογραφία ἐνὸς ἀντρα / Ὑφαντὸ στὸν τοῖχο μὲ κεντημένη τὴν Ἀκρόπολη.

ΦΑΚΕΛΟΣ 11

Ζωγραφικὰ σχέδια

56. Φωτογραφίες τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου μὲ θέμα τὴ ζωὴ τῶν σφουγγαράδων ἐκτίθενται στὸ Ναυτικὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Καλύμνου, δίχως μνεῖα τοῦ ὀνόματός της, ὅπως διαπίστωσα (Σεπτέμβριος 1999).

57. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὴν κ. Ἀνθὴ Κατσιρίκου.

11.1.

Εὐχετήριες κάρτες ζωγραφισμένες στὸ χέρι, μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ζωγράφων Μανουσάκη, Γιώργου Σικελιώτη, Γιάννη Βαλαβανίδη, Γιάννη Μιγάδη. Ἀναλυτικά, 20 εὐχετήριες κάρτες χριστουγεννιάτικες, μία εὐχετήρια πασχалиνή, μία μὲ ἔνδειξη «Πάτμος», 8 κάρτες μὲ ἀθηναϊκὰ καὶ ἄλλα τοπία.

Δεκατέσσερις κάρτες μὲ σχέδια τοῦ Γιάννη Μιγάδη καὶ θέμα τὶς ἐλληνικὲς φορεσιές. Τόποι: Τρίκερι (4), Γιδάς (3), Κύπρος (1), Ἑλληνας τσολιάς (2), Δελφοί, (3), Θράκη (1).

11.2.

Εἴκοσι δύο σχέδια ζωγραφικά, ἐπιχρωματισμένα, σὲ μορφὴ κάρτας, ποὺ εἰκονίζουν ἀθηναϊκὰ τοπία καὶ παραδοσιακὰ ἐπαγγέλματα (Ὁ καστανάς, Παντοπωλεῖο «Ἡ Καισαριανή», Ὁ περιπτερὰς κ.λπ.), ἀνυπόγραφα ἄλλὰ τῶν ζωγράφων ποὺ ἀναφέρονται στὸ 11.1.

Τριάντα δύο σχέδια ἐλληνικῶν τόπων: Σάμος (4), Μύκονος (1), Κέρκυρα (1), Χίος (2), Νάξος (1), Πειραιάς (1), Δῆλος (4), Πάτμος (5), Καστελόριζο (2), Ὑδρα (2). Καὶ ἀπὸ 1 σχέδιο οἱ Δελφοί, ἡ Ὀλυμπία, οἱ Μυκῆνες καὶ ἡ Ἐπίδαυρος.

Ἐπίσης, 5 σχέδια ἐλληνικῶν τόπων, ἀταύτιστα.

11.3.

Σχέδια τῆς Ε.Π. μὲ πενάκι, σινικὴ μελάνη ἢ μολύβι.

Φιγούρες τῆς Αἰγύπτου.

Μὲ τὴν ἔνδειξη «Μακρόνησος», «Ἀκροναυπλία», «Προσχέδιο γιὰ ποίημα».

Ἑλληνικὰ θέματα καὶ γιὰπωνέζικη τεχντροπία, δύο φωτογραφίες ἔργων τῆς Ε.Π.

Θέματα παιδικὰ καὶ τοπία νησιώτικα.

Καράβια ἱστιφόρα μὲ τὰ ὀνόματά τους.

Σχέδια ζωγραφικῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου: Χλωρίδα καὶ Πανίδα.

Κοχύλια / Φυτά: ἀρσενικὴ φασκομηλιά, ρεῖκια, μανδραγόρας, ἀμυγδαλιές,

πρωὶ πρωὶ μοσχοβολᾷ ἀνθισμένη κουκιά, πικραγκουριά, φτέρη μὲ τὸν σπόρο
της, φύλλο ἄγνωστό μου, κάτω ὅψη» / Πουλιά: τσαλαπετεινός, τρυγόνια, «ψό-
φια μελίσσιτσα καὶ μιὰ ζωντανή», «Ἡ κουκουβαγίτσα μου. Πάτμος 1981»⁵⁸.

58. In my beginning is my end. γράφει ὁ ποιητής. Τὰ πρόχειρα σχεδιάσματα, οἱ ἀπεικονίσεις τῆς φύσης, ὡς ἐνασχολήσεις τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ζωῆς της, φέρ-
νουν στὸν νοῦ τὸ ξεκίνημα, τὴ γεωπονικὴ περίοδο τῆς ζωῆς της. Τετράδια μὲ σχέ-
δια φυτολογίας, ἀνθρωπολογίας, ἀνατομίας, παραδόσεις μαθημάτων στὰ ἀγγλικά
ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φοιτητικῆς ζωῆς της, τότε ποὺ ὑπέγραφε (συντετμημένα) Elli
Dimitriu, φυλάσσονται σὲ ἄλλες ἀρχειακὲς συλλογές.

ΕΛΛΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: ΑΠΟ ΤΑ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ

ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΡΩΤΟ

*Σημείωμα οίκογενειακό**

Γεννήθηκα στη Σμύρνη καθώς κι οί γονεῖς μου. Σημειώνω ἐδῶ μερικά οίκογενειακά καὶ ἄλλα γιὰ τὸ ΚΜΣ.

Οίκογενειακά

‘Ο παππούς ἀπ’ τὸν πατέρα, ΗΛΙΑΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ἦταν ἀπ’ τῇ Σάμῳ, ἀπ’ τὸ Νέο Καρλόβασι. Στὰ 183.. πού ἀποκλείστηκε ἡ Σάμο ἀπ’ τὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος κι ἔγινε ἀνταλλαγὴ μὲ τὴν Εὐβοία, πολλοὶ Σαμιῶτες μετοικήσανε οίκογενειακῶς ἐκεῖ. Ἀλλὰ γυρίσανε πάλι ἐπὶ Ἡγεμονίας. ‘Ο παππούς μου σὲ ἡλικία μικρὴ πῆγε στὴ Σμύρνη γιὰ ἐμπόριο. Ἐκεῖ παντρεύτηκε τὴν Εὐτέρπη Περδικίδου. Μείνανε ὑπῆκοοι Ἑλλήνες. (Γι’ αὐτὸ καὶ πῆραν ἀποζημίωση μόνο γιὰ τὴν ἀκίνητη περιουσία, δηλαδὴ τὴ γῆ, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ὅχι ὅπως οἱ ραγιάδες.) Κι ὁ πατέρας ἦταν δημότης Χαλκίδας ὡς τὸ 1920.

‘Ο παππούς ἔκανε ὕφασματεμπόριο καθὼς καὶ τ’ ἀδέλφια του, εἰσαγωγὲς ἀπ’ τὴν Ἀγγλία. Στὴ Σάμο εἴχαμε καὶ προπάππο πρᾶματεφτῇ. Ἕνας ἀδελφὸς τοῦ παπποῦ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀγγλία στὸ Μάντσε-

* Τὸ κείμενο συντάχθηκε κατὰ παραγγελία τοῦ Ὁκτάβιου καὶ τῆς Μέλπως Μερλιέ. Δὲν φέρει χρονολογικὴ ἔνδειξη ἀλλὰ μᾶλλον τοποθετεῖται στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Κρατήσαμε καὶ ἐδῶ τὴν ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

στερ, όπου υπήρχε ή φήρμα τους ως τὸν τελευταῖο πόλεμο.

Καθὼς κι οἱ ἄλλοι εὐποροὶ ἀστοί, εἶχαν ἀποκτήσει κι οἱ δικοὶ μας σπίτια γιὰ κατοικία καὶ γιὰ εἰσόδημα. Καθὼς καὶ καταστήματα. "Ἐνα σπίτι ἐνὸς θεοῦ μου σώθηκε ἀπ' τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 22 καὶ εἶναι ὡς τώρα 'Ελληνικὸ Προξενεῖο, στὴν προκουμαία τῆς Σμύρνης.

Ὁ πατέρας μου δὲν ἔγινε ἔμπορος ἀλλὰ τραπεζιτικὸς στὴν πρώτη 'Ελληνικὴ Τράπεζα τῆς Σμύρνης, δηλαδὴ τὴν Τράπεζα 'Αθηνῶν, κοντὰ στὴν 'Αγία Φωτεινὴ.

'Απ' τὴ μητέρα τοῦ πατέρα μου, Εὐτέρπη, τὸ γένος ΠΕΡΔΙΚΙΔΗ, βαστούσαν ἀπ' τὴν 'Αμοργό. Ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴ Σμύρνη τρεῖς γενεές. "Ἐχομε κάτι φωτογραφίες –DAGUEROTYPE– τὸ γέρο καὶ τὴ γυναῖκα του, φοροῦνε σαρίκι, τσουμπέ καὶ γοῦνες. Ἦτανε μεγαλέμποροι, δέρματα καὶ τέτοια. Ἦ ἐπόμενὴ γενεά, ὁ θεῖος Τιβέριος, ἀδελφὸς τῆς νενῆς Εὐτέρπης, εἶχε κι ἐργοστάσιο, βυρσοδεψεῖο. Ὁ γέρος τῆς φωτογραφίας ἦτανε τῆς «Φιλικῆς Ἑταιρίας». "Ὅπως μοῦ εἶπε μιὰ θεία μου, ἀπὸ παράδοση προφορικὴ, τὸ σύνθημα τῶν Φιλικῶν ἦτανε «πάρε τὸ κερί καὶ φέξε», γιὰ νὰ συνδριάζουνε. Εἶχανε στέκει τὴν ἐκκλησίαν τοῦ 'Αη Δημήτρη. "Ἐνας κλᾶδος τῆς οἰκογένειας Περδικιδῆ μετανάστεψε στὴ Ρουμανία.

Ὁ παπποὺς ἀπ' τὴ μητέρα μου, ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΣ, βαστοῦσε ἀπ' τὸ Μελένικο τῆς Μακεδονίας. "Ἐνας πρόγονός του βρέθηκε στὴν Κύπρο ἔπειτα στὴν Αἴγυπτο ἐπὶ Χεδίβη κι ἀπὸ κεῖ στὴ Σμύρνη. Ὁ ἴδιος ὁ παπποὺς ἦταν δικηγόρος, εἶχε κάνει σπουδὲς στὴ Γαλλία, ἦταν γιὰ τὴν ἐποχὴ του προοδευτικὸς. Τὸν ρωτοῦσανε ἂν τ' ὄνομα ΛΑΣΚΑΡΙΣ ἔχει ρίζα βυζαντινὴ κι ἔλεγε πῶς μᾶλλον συγγενεὺς μὲ τοὺς λασκάρ –LASCARS– τοὺς τολμηροὺς Ἰνδοὺς ναυτικούς. Ἦταν καὶ ὀρειβάτης, δύσκολο πράμα τότε γιὰ χριστιανὸ νὰ γυρίζει στὶς ἐρημιές, χωρὶς συνοδεία. Πέθανε σὲ ἡλικία 52 χρονῶν καὶ ἄφισε 8 παιδιά.

Ἡ γυναῖκα του, πάλι, καὶ μητέρα τῆς μητέρας μου ἦταν ΑΘΗΝΟΓΕΝΗ, ὁ πατέρας της καὶ προπάπος μου βαστοῦσε ἀπ' τὴ Σπάρτη. Ἡ γιαιγία μου εἶχε 4 ἀδελφούς, ὅλοι τους ἀνεκατωμένοι στὰ Κοινοτικὰ τῆς Σμύρνης, ἀπ' τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ «Ὁμηρείου». Ἀπ' τοὺς θεῖους αὐτοὺς τῆς μητέρας μου καὶ μεγαλοθεῖους μου δύο εἶχανε χτήματα στὸ ἐσωτερικόν, στὸν πλούσιον κάμπο τῆς Μαγνησιᾶς ποὺ τὸν πότιζε ὁ Πακτωλὸς πο-

ταμός. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι ἐκεῖ δὲν ἦτανε βολικοί, δὲν κατοικήσανε ποτὲ στὸ χτῆμα τους οἱ Ἀθηνογένηδες, τὰ καλλιεργοῦσαν οἱ ντόπιοι ἀγρότες, ὁλόκληρα χωριά πέφτουνε μέσα στὸ τσιφλίκι –καὶ βέβαια ὅ,τι θέλανε αὐτοὶ κι οἱ ἐπιστάτες, καὶ μᾶλλον οἱ ἐπιστάτες– ἔμεινε στὸ μερίδιο τοῦ ἀλλόθρησκου κι ἀόρατου ἰδιοκτήτη. Τὰ χτῆματα τοῦτα ἦτανε πρῶτη ἀφορμὴ νὰ σπουδάσω κι ἐγὼ γεωπονία. Μὲ τὴ σύντομη κατοχὴ τῆς Μικρασίας ἀπ' τοὺς Ἑλλήνας εἶχα κάποιον τέτοιο σχέδιο νὰ πάω νὰ ζήσω ἐκεῖ. Πρὶν τελειώσω τὸν πρῶτο χρόνο τῆς σπουδῆς μου χάθηκε ἡ Μικρασία ὁλόκληρη.

Τέλος ἡ μητέρα τῆς γιαιγιᾶς μου αὐτῆς, δηλαδὴ προγιαγιὰ μου ἀπ' τὴ μητέρα μου, ἦταν τὸ γένος ΛΑΤΡΗ. Αὐτοὶ βαστούσανε ἀπ' τὴν Κρήτη, ἀπὸ ρίζα βενετσιάνικη, ἔτσι λέγανε οἱ γεροντώτεροι, γι' αὐτὸ ἦτανε καὶ ξανοί. Καὶ ἤρθαν στὴ Σμύρνη ὅταν ἡ Κρήτη ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων (17...). Ἕνας Ἰκέσιος Λάτρης ὑπηρετήσε γραμματικὸς τοῦ Μιαούλη. Αὐτὸς ἦτανε πρῶτος θεῖος τῆς γιαιγιᾶς μου ἀπ' τὴ μητέρα της καὶ πέθανε στὴ Σμύρνη στὰ 18... Καὶ στὰ γερατιά του ἀσχολήθηκε μὲ τὰ Γράμματα, δημοσίευε ἄρθρα στὶς ἐλληνικὲς ἐφημερίδες τῆς Σμύρνης μὲ τὸ ψευδώνυμο Δειναγόρας. Τὸν ἐνδιέφεραν τὰ τοπωνύμια, ἔκανε διάφορες ἐρευνες γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ρίζα κάθε τοποθεσίας καὶ ὀνομασίας γνωστῆς.

Παρένθεση

Ἀπ' τὰ σπίτια μας δὲν ἔμεινε τίποτα, ἦτανε ὅλα στὰ καμένα. Μόνο, καθὼς εἶπα καὶ πρὶν, τὸ σπίτι τοῦ θεῖου μου Ἀλέκου Παπαδημητρίου στὴν προκυμαία εἶναι ὡς τώρα Ἑλληνικὸ Προξενεῖο. Αὐτὸς δὲν ἔχασε οὔτε κὰν ροῦχα. Μιά γούνα τῆς θείας μου βρέθηκε σ' ἓνα μπαούλο καὶ τῆς τὴν στείλανε κι αὐτή, 10 χρόνια μετὰ τὴν καταστροφὴ.

Στὰ 1941 τὸν πόλεμο βρέθηκα πάλι στὴ Σμύρνη. Εἶχα ἔρθει ἀπ' τὴν Αἴγυπτο, μέσον ξηρᾶς, διασχίσαμε ὅλη τὴ Μικρασία μὲ τὸ τραῖνο, ἀξέχαστο θέαμα. Στὴν Αἴγυπτο ἐξάλλου βρέθηκα πρόσφυγας, ἔφυγα μ' ἓνα φορητὸ ἀπ' τὰ τελευταῖα, σὲ τρεῖς ὥρες μέσα πάρθηκε ἡ ἀπόφαση μὲ τὴν ιδέα πὼς θὰ συνεχιστῇ ὁ ἀγώνας κι ἔξω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα. Ὅπως συνεχίστηκε, ἀλλὰ μὲ στρατηγικὴ ποὺ πολεμοῦσε τοὺς Ἑλλήνες δημοκρά-

τες και αντιφασίστες, απ' τους «Συμμάχους» "Αγγλους στη Μέση Ανατολή και μέσα στην Ελλάδα και οργανωμένη κατά τρόπο που να χτυπηθῇ, ὅσο ἦταν δυνατόν, ὁ λαός. "Όμως αὐτὸ εἶναι μεγάλο κεφάλαιο.

Στὴ Σμύρνη μ' ἔστειλε μιὰν Ἐπιτροπὴ ποὺ εἶχε γίνεи στοὺς Κάιρο γιὰ περιθάλψη προσφύγων, φτάνανε καίκια πληῖθος απ' τὴ δουλομένη Ἑλλάδα κυρίως απ' τ' ἀντικρινὰ νησιά Σάμο καὶ Χίο. Καὶ στὴν Τουρκία ὑπῆρχανε μυστικές ὑπηρεσίες ἐλληνικές καὶ ἀγγλικές, μὲ ἀνοχή τῶν Τούρκων ξεδιαλέγανε τοὺς ἄντρες, τοὺς προωθοῦσανε γιὰ τίς Ἑλληνικές ταξιαρχίες στὴ Συρία καὶ Παλαιστίνη. Κι ἄλλες ὑπηρεσίες τούρκικες συνεργαστήκανε μεθοδικὰ σχεδὸν ἀνοιχτὰ καὶ πάλι ἄλλες ὑποὺλα κι ἄλλες ἀντίθετα. Καὶ μερικοὶ δικοὶ μας καὶ ξένοι φροντίζανε νὰ σώσουνε κόσμο, ἄλλοι κάνανε μὲ τοὺς πρόσφυγες ἐμπόριο. Μερικοὶ πράκτορες ἐξυπηρετοῦσανε καὶ "Αγγλους καὶ συνάμα τοὺς Γερμανοὺς. Λίγοι ἐξυπηρετοῦσανε τὴν Ἀντίσταση καὶ τὸ ΕΑΜ, κι ἄλλοι τὸ ὑπονομεύανε. Κάποιο καίκι ἐφτάσε απ' τὴ Χίο στοὺς Κουσάντασι μὲ ἀξιωματικούς δημοκράτες, τὸ γυιὸ τοῦ Παπούλα κι ἄλλους, τὸν καιρὸ ποὺ ἤμουν ἐκεῖ. "Όμως οἱ Τοῦρκοι παρακινημένοι απ' τοὺς "Αγγλους καὶ τοὺς Ἕλληνες βασιλόφρονες συνδέσμους, τὸ γυρίσανε πίσω, κινδυνέψανε οἱ ἀξιωματικοὶ νὰ πέσουνε στὰ χέρια τῶν Γερμανῶν, ὥσπου νὰ βροῦνε ἄλλο μέσον ἢ ἄλλο λιμανάκι τῆς Τουρκίας. Ἄλλοτε πάλι βαστοῦσανε τ' ἀρσενικά γιὰ τὸ στρατὸ καὶ στέλνανε πίσω τὰ γυναικόπαιδα. Πάλι ὅταν ἤμουνα στὴ Σμύρνη ἐφτάσε στ' Ἀγιασουλὸν ἓνα καίκι, πήρανε τοὺς ἄντρες θέλανε νὰ στείλουνε πίσω τὰ παιδιὰ καὶ τίς γυναῖκες, αὐτὲς νὰ πέφτουνε στὴ θάλασσα, κολυμπώντας νὰ βγοῦνε ὅξω, δέσανε λοιπὸν οἱ Τοῦρκοι πάνω στοὺς κατὰστρωμα γυναῖκες καὶ παιδιὰ, νὰ τοὺς στείλουνε δεμένους πίσω καὶ κόψανε τίς πρυμάτσες απ' τὴ στεριά γιὰ νὰ τοὺς διώξουνε. "Όμως ὁ Τοῦρκος καπετάνιος λυπήθηκε, τὸν κατατρεγμὸ τους καὶ τὴν ἄλλη νύχτα τοὺς ξεφόρτωσε πρὸ Νότια. Τόσο ἦτανε μεπερδεμένες καὶ ἀντίθετες οἱ διαταγές καὶ οἱ διαθέσεις, Τοῦρκοι, Ἕλληνες, Σύμμαχοι κι οἱ ἐχθροὶ πολλὰ φορὲς, μὲ χίλια νήματα μπλεγμένοι. Κι ὅλα βέβαια τὰ πληρώνει ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος. Ὁ ἴδιος ὁ Ἕλληνας Πρόξενος στὴ Σμύρνη, λίγους μῆνες μετὰ τὸ ταξίδι μου, αὐτοκτόνησε, ἦτανε ἄλλης ἐποχῆς, ἄκακος ἄνθρωπος δὲν καταλάβαινε ὅτι ἐβλέπε τέτοιο ἀκατανόητο καὶ κακὸ μπλέξιμο, τοῦ χτύπησε σὰν τρέλλα. Κι ὁ ἀγέραςτος ὡς σήμερα τέως Ὑπουργὸς Περικλῆς

Ἄργυρόπουλος ἦτανε πρῶτος στὶς μηχανορραφίες αὐτές, ἔφτασε στὴ Σμύρνη ἐπίσημα κι ἀνεπίσημα καὶ μοῦπε κατὰ πρόσωπο νὰ φροντίσω κι ἐγὼ κι ἡ Ἐπιτροπὴ μας νὰ στέλνομε πίσω τοὺς ἀχρηστούς». Ἀλλὰ δὲν ἔχουνε τέλος τέτοιες περιπέτειες ποὺ ζήσαμε, πάει κανεὶς νὰ θυμηθῇ ἀπλὰ καὶ ὁμαλὰ πράγματα μὰ ὁ νοῦς μπλέκεται στὰ φοβερὰ ποὺ μᾶς τριγυρίζουνε σὰν ἀγκαθωτὰ σύρματα τῆς μνήμης.

Τέλος, ἡ διαμονὴ ἐκείνη στὴν Τουρκία στάθηκε δύσκολη. Μέσα στὶς δυσκολίες αὐτές, πῆγα μιὰ μέρα στὸ Προξενεῖο μας, δὲν παρατήρησα τὸ χτίριο, εἶπα τὸνομά μου στὴν πόρτα, μὲ ρωτᾷ ὁ Τοῦρκος θυρωρὸς μὲ σπασμένα ἑλληνικὰ «τοῦ Στέλιου κόρη;» «ναί», εἶπα, μηχανικὰ σὰ νὰ ἦταν σχετικὸ μὲ τὸ διαβατήριό μου. Ἀλλὰ καὶ μὲ κάποια δυσπιστία, ἐπειδὴ τὸ διαβατήριό δὲν ἔπρεπε νὰ δείχνει πὼς γεννήθηκα στὴ Σμύρνη, ἔγραφε Ἀθήνα, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ πολλὰ ἐρωτήσεις δὲ συμφέρανε. Αὐτὸς ὅμως μόλις τᾶκουσε, ἀνοίγει καλὰ τὴν πόρτα πιάνει τὰ δυὸ μου χέρια, μὲ τραβᾷ μέσα, μοῦ καταφιλᾷ τὰ χέρια καὶ πιάνει μιὰ ταραγμένη κουβέντα γιὰ κάσες καὶ χαλιὰ κι ἀσημιά ποὺ ἦταν φυλαγμένα στὰ ὑπόγεια, πῶς τὰ σήκωσε, πῶς καήκανε κλπ. Κι ὅλα μὲ δάκρυα. Τὸ περιστατικὸ βέβαια δὲν ἔχει συνέχεια. Ξαναπῆγα μιὰ-δυὸ φορές, κάθε φορὰ ἐκλαιγε τὰ πράματά μας ὁ Χασάν, ὅμως μὲ τὴν καινούργια συμφορὰ τῆς πατρίδας καὶ μὲ τὴ δυσπιστία ποὺ μᾶς εἶχε κυριέψει, καλὰ-καλὰ δὲν τὸν πρόσεχα. Τώρα θυμοῦμαι κι ἀπορῶ, μὲ κάποια θλίψη γιὰ τὸ πῶς συνταυτίζουμε οἱ ἀπλοῖκοι ἄνθρωποι, ὅ,τι ἐθνικότητα καὶ νᾶναι, τὸ συμφέρον τῶν ἀφεντικῶν καὶ τὸ δικό τους, ἀκόμα καὶ τὸ φιλότιμό τους χωρὶς σχεδὸν καμιὰ ἰδιοτέλεια.

Μέσα στὸ Προξενεῖο αὐτὸ ἄλλη μιὰ μέρα, ἔγινε λειτουργία, ὅταν φτάσανε στὰ Βουρλά πέντε ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ καὶ τοὺς προωθήσανε στὴ Σμύρνη. Ὅπου τότε ὑπῆρχε παπὰς ὀρθόδοξος, χωρὶς ράσα καὶ μὲ λίγο γενάκι, μὲ ἄδεια τῶν Τοῦρκων ἱερουργοῦσε σ' ἓνα καμαράκι τοῦ Προξενείου, τὸ εἶχε παρεκκλήσι, ἄλλη ἐκκλησία δὲν ἀφίνανε οἱ Τοῦρκοι νὰ λειτουργηθῇ. Ἐκεῖ ψέλνανε καὶ τοὺς μετρημένους ὀρθοδόξους νεκρούς, δὲν τοὺς φέρνανε ὅμως, ἀλλοῦ ὁ νεκρὸς, ἀλλοῦ ὁ ψαλμὸς του. Τέλος ἦτανε πολὺ σπαραχτικὴ καὶ καταφρονημένη τελετὴ αὐτὴ, ὁ παπὰς ντυμένος μᾶλλον σὰ φραγκόπαπας, φαίνεται τόχε πιὸ ἐπικίνδυνα τὰμ-

φια τὰ σωστά κι ἦταν φερμένος ἀπ' τὴ Γαλλία. Σὰν ὄνειρο θυμήθηκα τὸ ἴδιο τὸ καμαράκι ἀπ' τὴν ἐποχὴ ποὺ ἤμουν 3-5 χρονῶν, γεμάτο παι-
χνίδια τοῦ ἐξαδέλφου καὶ γλυκὰ καὶ μαξιλάρια, πολὺ ἀλλοπρόσαλλη
ἐνθύμηση μέσα στὸ σημερινὸ κατατρεγμό. Καὶ κλάψαμε ὅλοι. Κι οἱ ἀξω-
ματικοὶ χωρὶς τὰ γαλόνια καὶ τάστρα, ἄσπροι καὶ δακρυσμένοι πρό-
σφυρες κι αὐτοί.

Σχέσεις μὲ Τούρκους

Ἡ ζωὴ τῶν ἀστῶν Χριστιανῶν δὲν εἶχε στὴ Σμύρνη, καμιά σχέση
μὲ τὴ ζωὴ τῶν Τούρκων. Οἱ συνοικίες ὁλωσδιόλου ξεχωριστές. Στὸ
ἐμπόριο βέβαια εἶχαν συναλλαγές ἀλλὰ οἱ κοινωνικὲς ἐπαφές σπάνιες.
Τὰ χωριά κι ἡ ἐργατικὴ τάξη διατηροῦσαν περισσότερη ἐπαφή μὲ
Τούρκους γειτόνους, πελάτες κλπ. χωρὶς αὐστηρὴ προκατάληψη.
Ἐξάλλου εἶχαν περισσότερα κοινὰ συμφέροντα μάλιστα ὅσοι καλλιερ-
γοῦσαν τὴν ἴδια γῆ. Προσωπικά, ἀπ' τὴ νηπιακὴ σχεδὸν ἡλικία μου
θυμοῦμαι τοὺς Τούρκους πλανώδιους πωλητὰδες ποὺ περνοῦσαν στὸ
δρόμο μας. Ἕνας πουλοῦσε γαλατερά: «Βούτουρα καϊμάκι, τυρίεε». Ἄλλος
πουλοῦσε ξύλα καὶ δαδί: «Ξυλάα, νταντίεε, καλὸ νταντίεε». Ἰσως εἶναι ἀπ' τοὺς
πρώτους ἤχους ποὺ γράφτηκαν στὸ μυαλό μου καὶ μένουνε καθαροί, μία σύντομη καὶ ἄρτια μελωδία ὁ καθένας. Κάποιος
πουλοῦσε «Κάστανα καβουνέ καβουνέ» δηλαδὴ «καίουνε». Ἄλλος που-
λοῦσε χόρτα, μὰ αὐτὸν τὸν λέγανε Βούλγαρο. Μαναβικά καὶ φροῦτα
πουλούσανε, οἱ δικοί μας, ἀπ' τὰ κοντινὰ γεωργικὰ χωριά Μπουτζα-
λῆδες, Κουκλουτζαλῆδες μὲ μαντῆλες κίτρινες στὸ κεφάλι καὶ βράκες,
κάπως παλλικαράδες, φημισμένοι στὴν κάθε γειτονιά. Στὸ δρόμο αὐτοὶ
ἔπρεπε ν' ἀποφύγουνε φορατζῆδες κι ἀστυνομικοὺς ἢ μὲ τὸν ἀέρα τους
ἢ μὲ τὸ μπαξίσι. Αὐτὰ βέβαια τὰ κατάλαβα πιὸ μεγάλη. Ὡστόσο ἀπ'
τὰ πρῶτα πράγματα ποὺ σημειωθήκανε στὴ μνήμη μου μὲ εἶρμό εἶναι
καὶ τὸ νόημα τοῦτο τοῦ κρυφοῦ ἢ φανεροῦ ἀνταγωνισμοῦ μὲ τοὺς
Τούρκους.

Ἐπίσης μέσα στὸ χειμῶνα, πρωτ-πρωτ περνοῦσε ὁ Τοῦρκος σαλεπι-
τζῆς, ἔκραζε μονολεχτικὰ καὶ κάπως ἐπίσημα «Σαλέπ». Χωρὶς παινέ-
ματα. Καὶ πάλι ἔτσι ἀόρατος περνοῦσε μὲ τὴ νύχτα κι ὁ Τοῦρκος νυ-

χτοφύλακας, ό «Πεσβάντης» χτυπούσε τό σιδερένιο του ραβδί στό λιθόστρωτο, ένας χτύπος διπλός «ντούπ-ντούπ» πού αντιλαλοῦσε στό ἄδειο σοκάκι κι ὡς μές στή θαλπωρή τῶν κρεβατιῶν μας. Παραπάνω ἀπό 5-6 φορές δέ θά τόν ἄκουσα, στήν ἡλικία ὅπου μᾶς κοιμίζανε νωρίς-νωρίς κι ἦταν ό ὕπνος μας ἡσυχος κι ἀδιάκοπος. Ἀλλά διατηρῆται κι ό ἦχος αὐτός καθαρός σά νά πρόλαβα κανένα σπάνιο ἐξαφανισμένο πουλί.

Πρὶν τελειώσω τὰ σχετικά μέ τοὺς πουλητάδες σημειῶνω ἕνα σύστημα πού εἶχαν τότε στά σπίτια γιά νά βαστοῦνε λογαριασμό, ἐπειδὴ πολλοὶ μικροῦμποροι καὶ παραγυιοί, ἀλλὰ καὶ πελάτες ἦταν ἀγράμματοι, τὴν τσέτουλα. Δηλαδή μιὰ βέργα ἴσια, ὡς μισὴ πῆχυ κομμένη στά δύο, κατὰ μάκρος, ὅπου μέ σουγιά κάνανε στά δύο τῆς κομάτια μιὰ κοψιά ἢ περισσότερες, γιά ἕνα ἢ περισσότερα ψωμιά ὅταν φουρνίζανε, ἐπειτα τὸ ἕνα σκέλος τὸ βαστοῦσε ό πελάτης τ' ἄλλο οἱ ἔμποροι, συμφωνοῦσανε κάθε μέρα καὶ στό τέλος τῆς ἐβδομάδας πληρώνανε.

Μέσα στή Σμύρνη λοιπόν, καθὼς εἶπαμε, τὰ εὐπορα σπίτια τῶν χριστιανῶν δὲν εἶχανε καθόλου ἐπαφές μέ Τούρκους. Κι ὅλο τὸ προσωπικό ἦταν πάντα χριστιανικό.

Τὸ καλοκαῖρι ὅμως παραθερίζαμε σὲ διάφορες ἐξοχές. Ἡ μᾶλλον δὲν ἦταν καὶ τόσο διάφορες, κάθε οἰκογένεια πῆγαινε στό καθωρισμένο μέρος ἄλλοι σὲ παραθαλάσσιο ἄλλοι σὲ μεσόγειο, ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ. Τὸ ἐξοχικό πού θυμᾶμαι ἦταν σ' ἕναν λόφο. Γύρω-γύρω ἐλαιῶνες. Στὴν πεδινὴ ἔκταση ἀπ' τὴν ἀκρογιαλιά ὡς τὸ λόφο εἶχε περβόλια. Κάτω ἀπ' τὸ λόφο ἦταν ἕνα μεγάλο περβόλι τοῦ Χότζα τῆς περιοχῆς καὶ παρακεῖ τὸ τζαμί πού ἐβγαίνει στό μιναρέ κι ἔψελνε. Εἶχε μέσα στό περβόλι μαγχανοπήγαδο, ἀκούαμε τὸ χτύπο τῶν σιδηρικῶν ἅμα δούλευε καθὼς κι ἕνα τρίζιμο λυπητερὸ πού κάναν τὰ ξύλα.

Ὁ Χότζας εἶχε πολλὰ παιδιά, ὅλα ντυμένα μέ μακριές ποκαμίσεις ριγωτές, τ' ἀγόρια μέ φεσάκι στό κεφάλι, τὰ κοριτσάκια μέ πολλές πλεξοῦδες. Ἐνα ὄνομα θυμοῦμαι τοῦ Γιουσούφ, ἦτανε 13-14 χρονῶν, ἢ μάνα του τὸν φώναζε κάθε τόσο ἀπελπισμένα, ἔτσι ξέραμε τὸνομά του. Τὸν ἔδερνε καὶ συχνὰ κι' ὅσο τὸν ἔδερνε φώναζε κείνος («Ἀννά, ἀννά») δηλαδή, «μάνα». Μεγάλῃ ὁμοιότητᾳ μέ τίς φωνές καὶ τὰ καμώματα τῶν δικῶν μας. Γιά τὴν ἡλικία τῇ δικῇ μας ὅμως, αὐτὸς ἦτανε ἥρωας κι ἐχθρὸς τρομερός, ἂν πλησιάζαμε παίζοντας τὸ περβόλι τους, μάζευε ὅλα

τ' αδέρφια του κι' άλλα τουρκάκια και μᾶς πετροβολοῦσανε. Ἐμεῖς δὲν εἴχαμε ἀκόμη μάθει τὸν πετροπόλεμο, μᾶς τρομοκρατοῦσε. "Ἄν περνούσαμε ὅμως μὲ κάποιον μεγάλο τὸ περβόλι, ἂν πηγαίναμε νὰ ψωνίσουμε λαχανικά, τὰ τουρκάκια μᾶς βλέπανε ἀπὸ μακριὰ πεισματικά, ὅμως δὲ μᾶς πειράζανε. "Ὅπως ἀναπλάθω τώρα τὴν κατάσταση, τοῦρκοι καὶ χριστιανοὶ σὲ ὁμαλοὺς καιροὺς βαστούσανε κάποιο ἀλληλοσεβασμὸ ἢ τουλάχιστον τὰ προσχήματα, ἦταν ἀνάγκη οὐσιαστικὴ νὰ διατηροῦνε σχέσεις καλές. Ἀλλὰ τὰ παιδιά συχνὰ βγάζανε στὸ φανερό τὴν κρυμμένη ἐχθρότητα.

Ἀπ' τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ λόφου ὅπου τελείωνε ὁ ἐλαιῶνας κι ἀρχιζε πιά τὸ βουναλάκι μὲ κουκουναριές καὶ μὲ πεῦκα, «Τσάμια» τὰ λέγαμε, εἴχαμε ἄλλον ἕναν Τοῦρκο γείτονα μικροκτηματία. Ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχανε παιδιά τῆς ἡλικίας ποὺ φοβόμαστε, πηγαίναμε ἡσυχὰ καὶ ταχτικά δυὸ-τρεῖς φορές τὴ βδομάδα μὲ τὴ γιαγιά μου τὴν ἴδια ποὺ τοὺς συμπαθοῦσε πολὺ καὶ ψωνίζαμε αὐγὰ τῆς ὥρας καὶ γάλα.

Εἴχαν σκύλο φοβερό μὰ ἦταν καλὰ δεμένος, καὶ γαύγιζε ὅσους πλησιάζανε, τούρκους καὶ χριστιανούς, ἐξίσου —τὸ παρατήρησα. Μᾶς κάνανε μεγάλη περιποίηση, θυμοῦμαι σὰ νᾶναι τώρα μιὰν ἐπίσκεψή ποὺ τοὺς κάναμε πιὸ ἐπίσημη γιὰ τὸ «μπαϊράμι» τὴν ἑορτὴ τους καὶ τὸ «τους» αὐτὸ πολὺ τονισμένο καὶ ξεχωρισμένο ἀπ' τὸ «μας». "Ὅμως ἐγὼ ἤμουνα ξεσηκωμένη, ἡ περιέργεια κι' ἡ χαρὰ μου ἀσυγκράτητη. Μᾶς θρονιάσανε μέσα στὸ σπιτικό, σὲ χαμηλοὺς σοφάδες, τίς ἄλλες φορές φέρνανε χαλάκια καὶ σκαμνάκια στὴ μουριὰ τῆς αὐλῆς τους. Ὑστερα φέρανε κάτι σερμπέτια καὶ γλυκὰ τοῦ ταψιοῦ μὲ λάδι βαρὺ καὶ πολὺ μέλι, τὰ μασοῦσα μὲ πολὺ κόπο κι' ἡ γιαγιά μου παρακολουθοῦσε ἀνήσυχα. Τότε ξύπνησε κι' ἡ ἐθνικὴ συνείδηση μαζὺ μὲ τὴν ἀσυνείθιστη γεύση. Τὸ κέφι μου ἔγινε φοβερὴ ἀγωνία. Καὶ μετὰ τὴν ἐπίσκεψή ὁ πατριωτισμὸς ἔκανε τὸ τούρκικο μπουρέκι σύμβολο μισητό, μὲ πειράζανε ὡς κι' οἱ μεγάλοι μ' αὐτό.

Ὁ γέρο νοικοκύρης βέβαια δὲν κάθησε ποτὲ μαζὶ μας. Ἦταν πολὺ σεβασμιος κι ὠραῖος μὲ κάτασπρα γένια καὶ χαμηλὸ σαρίκι, ὅλοι τὸν ἀγαποῦσανε, πάντα ἔβαζε καὶ κάτι παραπάνω, τὸ «μπερκέτ» σ' ὅτι ψωνίζαμε. Ἦσως γι' αὐτὸ καὶ τὸν ἀγαποῦσανε.

Εἴχαν κι ἕναν γιυὸ Τζεμάλ, ἀγαθὸ πλάσμα, λειψὸ στὸ μυαλό, φοροῦσε

μιὰ φαρδιά κιτρινωπή βράκα, τὸν περιγελούσαμε ἀλλὰ κι ἀπὸ κοντὰ τὸν τρέμαμε. Εἶχαν καὶ μιὰν Ἀραπίνα «δούλα», ὅπως λέγανε, ἄλλο εἶδος γοητεία κι αὐτὴ, ὅταν τὴν ἀντίκρυζα ἔμενα σὰ ζαλισμένη, τόσο ἀπίστευτο καὶ χαρούμενο θέαμα ἦταν στὰ μάτια μου ἢ ὅψι της, τὰ λαμπερά της δόντια. Ἔλεγα κάθε φορὰ «θὰ φανῇ; δὲ θὰ φανῇ;» μιὰ περιέργεια μπερδεμένη καὶ μὲ τὸ παιχνίδι «πῆγε στὴν Πόλη; εἶδες Ἀράπη;».

Δὲ θυμοῦμαι ἄλλες γνωριμίες ἢ ἔστω ἐπαφὲς οἰκογενειακὲς μὲ Τούρκους.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

*Πὼς ἄρχισε ἡ ἐγκατάσταση**

Μοῦ δόσαν διαταγὴ γραπτὴ νὰ πάω μέσο Σπάρτης καὶ Νομαρχίας στὸ χωριὸ ΚΑΣΤΑΝΙΑ στὸν Ταῦγετο, στὴ ΒΔ του πλαγιά καὶ νὰ ἐφαρμόσω σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο τὴ διαδικασία γιὰ σύμπτυξη προσφυγικῆς ἀγροτικῆς Κοινότητος καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους στὰ χτήματα τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ποὺ εἶχαν ἀπαλλοτριωθεῖ – Οἱ πρόσφυγες ἦταν Πόντιοι ἀπ' τὴν κωμόπολη Λιβερά, κοντὰ στὴν Τραπεζοῦντα.

Εἶχα μόλις προσληφθεῖ μὲ πτυχίον γεωπόνου στὸν αὐτόνομο ὄργανισμό «ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ - ΕΑΠ».

Οἱ ξεριζωμένοι πρόσφυγες πολλὲς φορές, σὰν ἀπὸ ἔνστικτο ἀναζητοῦσαν περιοχὴ νὰ μοιάζει μὲ τὴ δική τους. Οἱ Λιβεριῶτες φτάσαν ἔτσι ἀνιχνεύοντας, φέρανε στοιχεῖα στὸ Ὑπουργεῖο ἔγινε ἡ ἀπαλλοτριώσις. Δὲν κυριαρχοῦσε πολὺ γραφειοκρατία τότε. Πολλὰ τὰ συμφέροντα μεγάλη καὶ μικρά, μὰ καὶ οἱ νόμοι ἐπαναστατικοί.

Ἐμένα ὡς κοπέλλα μὲ εἶχανε στείλει κι ἄλλοι οἱ προϊστάμενοι, κε περιέργεια πὼς θὰ τὰ βγάλω πέρα. Εἶχανε ὅμως βεβαιότητα –τῷμαθα ὅστερα– πὼς δὲ θὰ «μὲ μπλέξουν» σὲ προνομιακὲς πρόχειρες λύσεις, εἶχα ὑποστηρίξει 2-3 φορές καὶ τοὺς ντόπιους ἀκτῆμονες καὶ κτηνοτρόφους.

* Τὸ κείμενο δὲν φέρει χρονολογικὴ ἔνδειξη – ἀναφέρεται στὴ μετὰ τὸ 1922 περίοδο, ἀλλὰ πιθανὸν νὰ γράφτηκε ἀρκετὰ ἀργότερα. Ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο Λένας Σαββίδη. Καὶ ἐδῶ κρατήσαμε τὴν ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

‘Ο Νομάρχης όταν παρουσιάστηκα με κύταξε καλά-καλά, κύταξε τη διαταγή και μ’ έστειλε άμέσως με τὸ ὑπηρεσιακὸ Φορντάκι στὴν Καστανιά.

“Έφτασα καὶ μπῆκα πρῶτα στὴν αὐλὴ τοῦ Μοναστηριοῦ, σπουδαῖο χτίσμα σὰν κάστρο, μαθεύτηκε άμέσως πῶς ἔφτασε ὑπάλληλος, μαζευτήκαν αρκετοὶ πρόσφυγες Πόντιοι καὶ μερικοὶ ντόπιοι διάβασαν ὀρθία τὴ διαταγὴ γιὰ ἴδρυση συνοικισμοῦ καὶ συμφωνήσαμε νὰ εἶναι ὅλοι ἐδῶ τὴν ἄλλη μέρα πρωῒ.

Τὴ νύχτα με φιλοξενήσανε σὲ καποιανῆς χήρας τὸ φτωχικὸ καὶ τὸ πρωῒ βρεθήκαμε πάλι στὸν αὐλόγυρο τῆς Μονῆς, Προεστοὶ Πόντιοι, ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν. “Έπρεπε καὶ ἦταν παρόντες 40.

Τότε πρὶν ἀρχίσει ἔλεγχος, ὁ Ζαχαρίας γραμματέας τῆς Λιβεράς τοῦ Πόντου προχώρησε, ἀράδιασε πάνω σ’ ἓνα πεζοῦλι 2-3 τεφτέρια, σφραγίδες, κόλλες γραμμένες. Τὰ ξετύλιξε ἀπὸ ἓνα σκοῦρο, ὑφαντὸ μαντήλι, τὰ βαστοῦσε κατὰστηθα. Κι ἀμίλητος. Μοῦ ἐξηγήσανε οἱ ἄλλοι πῶς ἡ φωνὴ του ἔσβυσε ἀπ’ τὸ ξύλο τῶν ζανταρμάδων ποὺ ἀνοίγανε ὅσα πέρνανε μαζί τους φεύγοντας οἱ πρόσφυγες. Αὐτὸς με τὸ μπογαλάκι ἀγκάλιά, τόσφιγγε καὶ τὸ ‘κρυβε ὥσπου ἓνας τὸν βαρέθηκε τὸν σιχτίρισε τοῦ τὰ κλώτσησε, τ’ ἄρπαξε αὐτὸς κι ἔφτασε τοὺς ἄλλους.

“Ὅπως τὰ ‘βλεπα καὶ γῶ ἔτσι ἀραδιασμένα πάνω στὶς πέτρες, ἡ φωνὴ μου κομμένη. Λίγο-λίγο, μετὰ πολλὰ χρόνια κατὰλαβα πῶς τέτοια ἐπιμονή, τέτοιος πόνος γιὰ κάποιον σημάδι, κάποιον κειμήλιο, τὸ ‘χουνε γιὰ νὰ πιαστεῖ συνέχεια ὅχι ἀπλὸ ἐνθύμιο. Συγκροτήθηκε λοιπὸν ἐκεῖνο τὸ πρωῒ σύμφωνα με τοὺς Νόμους 19-IX-24 καὶ 22-V-26 ἡ Ν. Λιβερά, ὑπογράφεανε οἱ ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν, οἱ 40 κι ἐγώ.

“Υστερα κατεβήκαμε στὰ χτήματα τοῦ κάμπου, ξερικὰ καὶ ποτιστικά. Τα ‘χανε σημαδεμένα οἱ πρόσφυγες με πέτρες καὶ πασάλους, ὀνομάσανε τὰ ποτιστικά («τ’ ἀπαραίτητα», δηλαδή ὁ κλῆρος θὰ περιλάβει δυὸ κατηγορίες.

Περιδιαβάζαμε 2-3 ὥρες, αὐτοὶ σὰ νὰ τοὺς πέρασε ἰδέα πῶς θὰ γίνε καὶ διανομὴ μурμουρίζανε, βαθιὰ λάζικα, με στραβοκυττάζανε. Πάω καθίζω στὴ ρίζα μιανῆς ἐλιάς, ξοπίσω αὐτοί. «Τὰ λιόδεντρα δὲν τὰ πέρνει ἀπαλλοτριώση, τὸ ξέρετε» εἶπα. Τὸ ἀστεῖο δὲν ἔπιασε καθίσανε γύρω-γύρω χάμω, ἀγέλαστοι. «Δὲν πιστεύω, λέω, νὰ βάλατε στὸ

νοῦ σας πὼς μὲ δρασκελιές καὶ μὲ παλούκια μετριέται γῆς καὶ μοιράζεται κιόλας. Ἐγὼ ἀπόψε κιόλας φεύγω, θὰ ρθεῖ συνεργεῖο καὶ τοπογράφος. Θὰ βγοῦνε οἱ κλῆροι σὲ χαρτί. Μπορεῖ νὰ βγεῖ καὶ σχεδιάγραμμα τοῦ συνοικισμοῦ, διπλῇ δουλειά, θὰ εἶναι γιὰ καλό».

Ὅπως κι ἔγινε. Σ' ἓνα χρόνο 2-3 ἄλλες φορές πὺ πῆγα μὲ φιλοξενήσανε στὸ συνοικισμό.



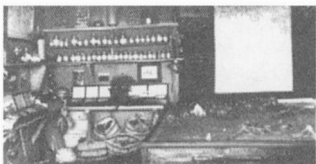
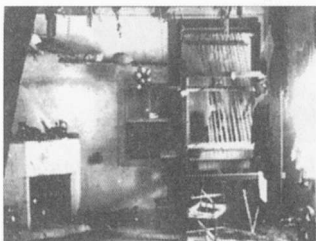
*1. Τὸ συναπάντημα Μερλιέ-Σικελιανῶν φέρει καὶ ἕναν Πόντιο στὶς
Δελφικὲς γιορτὲς μέσα στὸ ιδεολογικὸ πλαίσιο τῆς τρισχιλιετοῦς
συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ (1927-1930). Φωτογραφίζει ἡ Ἑλλή
Παπαδημητρίου. [Αρχεῖο Λένας Γ. Σαββίδη]*



2. Σμύρνη 1896: Ο πατέρας της Έλλης, Στέλιος Παπαδημητρίου



3. Μέσα δεκαετίας του 1920, Έπιτροπή Άποκαταστάσεως Προσφύγων: Δεξιά, η Έλλη στην όρεινη έλληνική ύπαιθρο



4. «Έκθεση στὴ Γενεύη 1928-1930
 μὲ προϊόντα βιοτεχνίας, ἐνδυμασίες,
 φωτογραφίες, στατιστικὲς τῆς
 Ἀποκατάστασης τῶν Προσφύγων
 -ζωντανὴ συνέχεια τοῦ βιβλίου
Etablissement des réfugiés en Grèce-
ὕπὸ τὴν αἰγίδα Κοινῶν Ἐθνῶν εἶχε
 τόση ἐπιτυχία ὥστε πρὶν διαλυθεῖ ἡ
 ΕΑΠ, Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως
 Προσφύγων, ἀποφασίστηκε καὶ
 ἰδρύθηκε ἡ Ἑταιρεία Ἑλληνικὲς
 Τέχνες γιὰ τὴ συνέχεια καὶ ἀνάπτυ-
 ξη τῶν βιοτεχνιῶν»